QAZAQSTAN MEKTEBI

№4 (1203)
2026

Журнал 1925 жылдың тамыз айынан бастап шығады

QAZAQSTAN MEKTEBI

№4 (1203) 2026 // ISSN 0206-3409

Журнал айына 1 рет шығады

Журнал Кеңес Одағы Жоғарғы Кеңесі Президиумының өкімімен 1975 жылы «Құрмет белгісі» орденімен, 1985 жылы Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамотасымен марапатталған

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Дабылтаева Р.Е. - бас редактор, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ы.Алтынсарин» төсбелгісінің иегері

Еркинбекова М.А. – жауапты редактор, психология ғылымдарының кандидаты, доцент, ХҒАА академигі

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Альмухамбетов Б.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ

Тұрғынбаева Б.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ

Сабри Хизметли – философия докторы (PhD), профессор

Есназарова Ұ.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жайтапова А.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абылайхан атындағы ҚХҚ және ӘТ университеті

Құсайынов А.Қ. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Педагогикалық ғылымдар академиясының президенті

Меңдіғалиева Г.Қ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Токсанбаева Н.К. – психология ғылымдарының докторы, профессор

Мирзоева Л.Ю. – филология ғылымдарының докторы, профессор, С.Демирел ат. университеті

Yücel Gelişli – психология ғылымдарының докторы, профессор, Туркия

Көмекбаева Л.К. - психология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Q University», Алматы

Аймағамбетова М.М. – PhD, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Куратова О.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, доцент

Ботай Р. – «Shamshyraq ulttyq mektebi» директоры, Алматы қаласы

Наметқұлов М.Ж. - «КЕМЕЛ ҰРПАҚ АЛМАТЫ» мектебінің директоры

Смаилова З.Ө. - "Өрлеу" БАҰО" АҚ Жамбыл облысы бойынша Кәсіби даму институтының Жаратылыстану-математикалық бағыттағы кафедрасының аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі

Қолжазба қайтарылмайды. Мақалаларға пікір жазылмайды.

© «Qazaqstan mektebi»

ISSN 0206-3409

«QAZAQSTAN MEKTEBI» ЖУРНАЛЫНДА
ЖАРИЯЛАНАТЫН МАҚАЛАЛАРДЫ РӘСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақаланың көлемі — **5–8 бет**, компьютерде **12 кегльді қаріппен**, **бір интервал** арқылы теріледі. Баспа талаптарына сәйкес бет өрістері сақталуы тиіс: сол жақ — **3 см**, жоғары және төменгі — **2 см**, оң жақ — **2 см**.

Мақалада міндетті түрде болуы қажет: мақала тіліне сәйкес **аннотация және түйін сөздер**; **пайдаланылған әдебиеттер тізімі**, мәтінде сілтеме жасалу ретімен, мақаланың соңында беріледі; төменде: **қазақ тілінде — түйін**, **орыс тілінде — резюме**, **ағылшын тілінде — summary**, әрқайсысында **мақаланың атауы** тиісті тілде көрсетілуі тиіс. Мақаланың **сол жақ жоғарғы бөлігінде УДК** көрсетіледі.

Редакцияға мақала жолдау кезінде **қоса тіркеледі**: антиплагиат жүйесінің анықтамасы (**түпнұсқалығы кемінде 65 %**); белгіленген реквизиттер бойынша **төлем түбіртегі**.

Мақалаға **автор (авторлар) туралы мәліметтер** қоса беріледі: тегі, аты, әкесінің аты; ғылыми дәрежесі мен ғылыми атағы; жұмыс орны мен лауазымы (немесе оқу орны); қызметтік және үй мекенжайы; қызметтік және үй телефондары; электрондық пошта мекенжайы.

Мақалалар журнал редакциясының **электрондық поштасына** жолданады. Мақаланың ғылыми және мазмұндық жауапкершілігі **авторға (авторларға)** жүктеледі. Редакциялық кеңес мақаланы **өңдеу, жариялау немесе қабылдамау** құқығын өзінде қалдырады. Жіберілген қолжазбалар **қайтарылмайды, рецензияланбайды және қалпына келтірілмейді.** Материалды қайта басу кезінде **журналға міндетті түрде сілтеме жасалуы қажет.**

«QAZAQSTAN MEKTEBI» ЖУРНАЛЫНЫҢ БӨЛІМДЕРІ

1. Ғылыми-әдіснамалық
2. Ғылыми-зерттеу
3. Білім берудегі инновациялар
4. «Саналы ұрпақ»
5. Психология
6. Қазақстанның үздік мектептері

Журнал **ай сайын** жарық көреді.

✉ **Мақалалар қабылданатын электрондық пошта:** kaz_mektep@mail.ru ✆ **Анықтама телефоны:** 8 (702) 372-33-12

«QAZAQSTAN MEKTEBI» ғылыми-педагогикалық журналының редакциясы» мекемесі
БСН: 921240001227
Мекенжайы: Алматы қаласы, Әуезов ауданы, Жазылбек көшесі, 20 Д
Есеп айырысу шоты: KZ698562203152578375
«Банк ЦентрКредит» АҚ
БСК: KCJBKZKX

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ, ПУБЛИКУЕМЫХ
В ЖУРНАЛЕ «QAZAQSTAN MEKTEBI»

Объём статьи — **5–8 страниц**, набранных на компьютере шрифтом **12 pt** через **одинарный межстрочный интервал** с соблюдением издательской рамки: поля — **3 см слева**, **2 см сверху и снизу**, **2 см справа**.

Статья должна содержать: **аннотацию и ключевые слова** на языке статьи; **список использованных источников**, оформленный в конце статьи **в порядке цитирования**; ниже - **түйін (на казахском языке)**, **резюме (на русском языке)**, **summary (на английском языке)** с обязательным указанием **названия статьи** на соответствующем языке. В **левой верхней части** статьи указывается **УДК**.

При направлении рукописи в редакцию **обязательно прилагаются**: справка системы антиплагиата с показателем **оригинальности не ниже 65 %**; квитанция об оплате по установленным реквизитам.

К статье прилагаются **сведения об авторе (авторах)**: фамилия, имя, отчество; ученая степень и ученое звание; место работы и должность (или место учебы); служебный и домашний адреса; номера служебного и домашнего телефонов; электронный адрес.

Рукописи статей направляются **на электронную почту редакции журнала**. Ответственность за **концептуальное и научное содержание статьи** несет автор (авторы). Редакционный совет оставляет за собой право **редактирования, публикации либо отклонения** рукописи. Рукописи **не возвращаются, не рецензируются и не восстанавливаются.** При перепечатке материалов **ссылка на журнал обязательна.**

РАЗДЕЛЫ ЖУРНАЛА «QAZAQSTAN MEKTEBI»

1. Научно-методологический
2. Научно-исследовательский
3. Инновации в образовании
4. «Саналы ұрпақ»
5. Психология
6. Лучшие школы Казахстана

Журнал выходит **ежемесячно**.

✉ **Статьи принимаются по электронному адресу:** kaz_mektep@mail.ru ✆ **Справки по телефону:** 8 (702) 372-33-12

Учреждение «Редакция научно-педагогического журнала «QAZAQSTAN MEKTEBI»
БИН 921240001227
Адрес: г. Алматы, Ауэзовский район, улица Жазылбека 20 Д
Расчетный счет: KZ698562203152578375
в АО «Банк Центр Кредит»
БИК KCJBKZKX

МАЗМҰНЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ БАҒЫТ

Жанысбаева Д.Р. - ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ – ТАБЫСТЫ БОЛАШАҚТЫҢ ІРГЕТАСЫ 4

Ainabek A.G. - AN AI-BASED METHODOLOGY FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN EFL CLASSROOMS 8

Дабылтаева Р.Е. - ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДА КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ 13

«САНАЛЫ ҰРПАҚ»

Бірманова Қ.И. - КӨШБАСШЫ МЕКТЕП - БАЛАЛАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫН ДАМЫТУ МЕН ТАБЫСТЫ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОРТАСЫ 22

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

Дуненбаева К.К. - ЗАМАНАУИ МЕКТЕП КОНТЕКСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУЫ МЕН ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІН ДАМЫТУДАҒЫ ДИРЕКТОРДЫҢ ОҚУ ІСІ ЖӨНІНДЕГІ ОРЫНБАСАРЛАРЫНЫҢ РӨЛІ 28

Таалайбекқызы А. - БАЛАНЫ ЕҢБЕККЕ БАУЛУДАҒЫ ТИІМДІ ТӘСІЛДЕР 35

Таалайбекқызы А. - БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҒЫНДА ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ 39

Танибекова А.Н. - ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЛЕКТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 42

Орманова М.С. - ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ТАРИХ ПӘНІНЕ ҚЫЗЫҚТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ 46

Нурекенова І.Т., Ерженбек Б. - 7 - СЫНЫПТА ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ 51

ПСИХОЛОГИЯ

Жабалиева Д.Е. - ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ДЕНСАУЛЫҚҚА ДЕГЕН ҚҰНДЫЛЫҚҚА БАҒЫТТАЛҒАН КӨЗҚАРАСТЫҢ БАСТАПҚЫ ДАМУ ДЕҢГЕЙІН АНЫҚТАУ 58

Рамазанова Ш.Е. - СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ МӘНІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ 66

Турниязова Ж.К., Иманбаева А.Б. - ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ОТБАСЫНДАҒЫ ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ЭМОЦИОНАЛДЫҚ EQ - ДІҢ ӘСЕРІ 73

Турниязова Ж.К., Бисембаева Н.Ш. - ҚАЗІРГІ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ТҰЛҒА БАҒЫТТЫЛЫҒЫ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАР МӘСЕЛЕСІ 79

Турниязова Ж.К., Есимбекова А.К. - КЛАССИФИКАЦИЯ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ 85

ӨМІРІ ӨНЕГЕ

Ұзақбаева С.А. - ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ ӨНЕГЕСІ 94

Қойшығалиева А.Х. - ЕҢБЕГІМЕН ЕЛ ТАНЫҒАН ТАУ ТҰЛҒА 98

Меңдіғалиұлы Ж. - ҮЛКЕНДЕР ЖОЛЫ – ҰЛЫЛЫҚ, ҰРПАҒЫ ЖҮРЕР ҰҒЫНЫП... 101

ҚОҒАМДЫҚ ӨМІР

Исламғали А. - ҚАРЫМДЫ ҚАЛАМГЕР – ЖЕТПІСТІҢ ТӨРІНДЕ 103

Менкешов М. - ДОМБЫРАШЫ ҚАРШЫҒАНЫҢ АЛҒАШҚЫ ДОМБЫРАҒА ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІ НЕМЕСЕ БАЛАЛЫҚ ШАҚҚА САЯХАТ 106

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ БАҒЫТ

ӘОЖ: 37.091.3:004:37

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ – ТАБЫСТЫ БОЛАШАҚТЫҢ ІРГЕТАСЫ

Жанысбаева Динара Руслановна
Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Байзақ ауылы,
“Балалар мен жасөспірімдер шығармашылық
орталығының” директоры
dinara.janysbaeva.84@mail.ru

Түйін. *Мақалада жаһандану және цифрландыру жағдайында қосымша білім берудің маңызы қарастырылады. Еңбек нарығының өзгеруі мен жаңа мамандықтардың пайда болуы қосымша білімді табысты болашақтың негізгі факторы ретінде айқындайды. Автор оның мәнін ашып, негізгі бағыттарын: жеке қабілеттерді дамыту, интеллектуалдық өсу және кәсіби дағдыларды қалыптастыруды сипаттайды. Цифрлық технологиялардың (онлайн платформалар, жасанды интеллект, геймификация) білім беру жүйесіне ықпалы мен қолжетімділікті арттырудағы рөлі талданады. Қазақстандағы қосымша білім беру жүйесінің дамуы, жетістіктері мен ауыл мен қала арасындағы алшақтық сияқты мәселелер қарастырылады. Сондай-ақ ата-аналардың бала дамуына ықпалы мен қолдаушы рөлі көрсетіледі. Қорытындыда қосымша білім беру жеке тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін және бәсекеге қабілеттілікті арттыратын маңызды фактор ретінде тұжырымдалады.*

Түйін сөздер: *қосымша білім беру, цифрландыру, ата-ана қолдауы, баланың жеке қабілетін дамыту, табысқа жету.*

Қазіргі таңдағы әлемнің қарқынды өзгеруі жағдайында жасанды интеллект, цифрлық технологиялар мен жаһандану үрдістері еңбек нарығын түбегейлі қайта құруда. Мұндай жағдайда мектепте немесе жоғары оқу орнында алынған білімнің өзі жеткіліксіз болып отыр. Сарапшылардың болжауы бойынша, бүгінгі оқушылардың 65 пайызы болашақта әлі туындамаған мамандықтарда жұмыс істейтін болады. Осы шындық алдында қосымша білім беру – тек қана қолдау шарасы емес, табысты болашақтың іргетасына айналу анық.

Қосымша білім беру – бұл жеке тұлғаның мектептен тыс немесе жоғары оқу орнынан тыс алатын білімі, дағдысы мен тәжірибесінің жиынтығы. Оған курстар, тренингтер, онлайн платформалар, шеберлік сыныптары, кәсіби сертификаттар, репетиторлық оқыту және өзін-өзі дамытуға арналған кез келген мақсатты іс-шара жатады. Заманауи Қазақстандық білім беру жағдайында қосымша білімнің маңызы ерекше өсіп отыр – ол балалардың

бәсекеге қабілеттілігін арттырудың, жеке құзыреттіліктерінің дамуы және елдің инновациялық экономикаға өтуінің басты тетігі болып табылады.

Педагогика ғылымында қосымша білім беру ресми білім жүйесінің толықтырушысы ретінде қарастырылады. Ол үш негізгі бағытта дамиды: бірінші – баланың жеке қабілеттерін ашу (музыка, сурет, спорт, театр өнері); екінші – интеллектуалдық және танымдық дамыту (математика олимпиадалары, шет тілдер, бағдарламалау); үшінші – кәсіби-практикалық дағдыларды қалыптастыру (роботтехника, кәсіпкерлік негіздері, жобалық ойлау).

Ересектер үшін қосымша білім беру тіпті маңыздырақ мән-мағынаға ие. Кәсіби қайта даярлау, жаңа мамандық алу, MBA бағдарламалары, онлайн курстар – бәрі де адамның тұрақты дамуын қамтамасыз ету жолдары. ЮНЕСКО-ның зерттеулері [1] көрсеткендей, өмір бойы оқу (lifelong learning) тұжырымдамасын ұстанған адамдар еңбек нарығында орташа есеппен 30–40 пайыз жоғары табысқа қол жеткізеді.

Бүгінде қосымша білімнің нысандары да әртүрленді: дәстүрлі балалар-жасөспірімдер орталықтары мен үйірмелермен қатар, Coursera, edX, Khan Academy сияқты халықаралық онлайн платформалар жұмыс істейді. Қазақстандық Bilim Land, Coursiv және Smart Orda платформалары да белсенді дамуда. Бұл форматтар географиялық шектеулерді жойып, ауылдық жердегі баланың да қаладағы бала сияқты сапалы білімге қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда неліктен қосымша білім болашақтың іргетасы болып табылады? Оған бірінші себеп – еңбек нарығының жылдам өзгеруі. McKinsey Global Institute зерттеуіне [2] сәйкес, 2030 жылға дейін автоматтандыру нәтижесінде 375 миллион адам мамандығын өзгертуге мәжбүр болады. Бұл деректер алдын ала дайындық пен икемді білімнің маңызын айқын көрсетеді. Жай ғана диплом ұстаушы мамандарды бағаламайтын, нақты дағдылары мен шығармашылық қабілеті бар адамдарды бағалайтын заманның есігі ашылды.

Екінші себеп – жеке тұлғаның жан-жақты дамуы. Психолог Говард Гарднердің «көп интеллект» теориясы [3] бойынша, әрбір адамда бірнеше интеллект түрі бар: лингвистикалық, логика-математикалық, музыкалық, кеңістіктік, дене-кинестетикалық, тұлғааралық және т.б. Мектептің стандартты бағдарламасы негізінен екі-үш интеллект түрін дамытса, қосымша білім балаға өзінің нақты талантын табуға, соны ұштауға мүмкіндік береді. Бейіні ерте айқындалған бала мақсатқа тезірек жетеді.

Үшінші себеп – «жұмсақ дағдылардың» (soft skills) дамуы. Жаһандық компаниялар бүгінде техникалық білімнен бұрын коммуникация, командада жұмыс істеу, сыни ойлау, шығармашылық және эмоциялық интеллект сияқты қасиеттерді бағалайды. Бұл дағдылар сынып бөлмесіндегі дәрістен емес, жобалармен, конкурстармен, топтық шығармашылық іс-шаралармен айналысу барысында қалыптасады. Дәл осы жерде қосымша білім берудің ерекше орны бар.

Төртінші себеп – психологиялық тұрақтылық пен өзіне деген сенім. Зерттеулер дәлелдейді: үйірмеге немесе спорт секциясына қатысқан балалар депрессия мен мазасыздыққа азырақ ұшырайды, мектепте үлгерімі жоғарырақ болады және ересек өмірде табысқа оңайырақ жетеді. Спортпен

айналысатын бала тапқырлыққа, жеңілімпаздықты қабылдауға және алға ұмтылуға үйренеді.

Соңғы онжылдықта Қазақстанда қосымша білім беру жүйесі елеулі дамыды. Балалар мен жасөспірімдер сарайлары, спорт мектептері, өнер мектептері мен жас натуралистер стансалары желісі бар.

Жаңа мүмкіндіктердің бірі – «Бір ел – бір кітап» секілді мәдени жобалардан бөлек, IT-мектептер мен кодинг лагерьлері желісінің кеңеюі. Астана мен Алматыда ашылған технопарктер мен STEM-орталықтар балаларды роботтехника, жасанды интеллект және 3D-модельдеуге үйретіп жатыр.

Алайда мәселенің өзекті тұстары да жеткілікті. Ауыл мен қаланың арасындағы сапалы қосымша білімге қол жеткізудегі алшақтық – басты мәселенің бірі. Мамандандырылған үйірмелер мен студиялардың негізгі бөлігі ірі қалаларда шоғырланса, шалғай аудандардың балалары осындай мүмкіндіктен шет қалып отыр. Сондай-ақ білікті педагог кадрлардың жетіспеушілігі де өткір мәселе болып табылады.

Сонымен қатар, технологиялардың қарқынды дамуы қосымша білім берудің географиясы мен форматтарын өзгертуде. Жасанды интеллект негізіндегі жекелендірілген оқыту жүйелері (adaptive learning) әрбір оқушыға өзінің деңгейі мен қарқынына сәйкес білім алуға мүмкіндік береді. VR (виртуалды шындық) технологиялары тарих пен ғылымды жанды тәжірибеге айналдырады – бала ежелгі Рим көшелерінде серуендеп, молекула құрылымын «ішінен» байқай алады.

Геймификация – білімді ойын форматында беру тәсілі – балалардың қосымша білімге деген ынтасын арттырудың тиімді жолы екені дәлелденді. Duolingo (тіл үйрену), Scratch (бағдарламалау) немесе Khan Academy сияқты платформалар оқытуды тартымды процеске айналдырды. Болашақта осы тенденция тереңдей беретіні анық.

Осы қосымша білім берудің толыққанды жүйе ретінде дамуы үшін мемлекеттің жүйелі қолдауы қажет. Ең алдымен, ауылдық аймақтарда инфрақұрылымды дамыту, мобильді оқыту орталықтарын ашу, интернет байланысын кеңейту – цифрлық теңсіздікті жою жолындағы басым бағыттар болуы тиіс. Сондай-ақ білім беру ваучерлері немесе субсидиялар арқылы аз қамтылған отбасылардың балаларын сапалы үйірмелерге жіберу мүмкіндігін қамтамасыз ету маңызды.

Жекеменшік сектор мен азаматтық қоғамның да рөлі зор. Ірі компаниялар корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік аясында балалар үшін тегін немесе жеңілдікті бағдарламалар ұйымдастыра алады. Мысалы, Қазақстандағы бірқатар IT-компаниялары мектеп оқушыларына бағдарламалау негіздерін тегін үйрету жобаларын жүзеге асыруда – бұл тәжірибені кеңейту керек.

Педагогтардың кәсіби дамуы да жеке қолдауды қажет етеді. Қосымша білім беру саласындағы мұғалімдер мен жаттықтырушылар жалпы білім берудің мамандарымен тең деңгейде мемлекеттік қолдауға лайық. Олар – баланың бойындағы ұшқынды тұтататын, талантты ашатын адамдар.

Қосымша білім берудегі ата-ананың рөлін бағаламау мүмкін емес. Дегенмен психологтар екі қарама-қарсы қателікке назар аударады: біріншісі

– баланы мүлдем ешқандай іс-шараға жібермей, бос уақытын реттемеу; екіншісі – баланы артық жүктеп, оны апта сайынғы «марафоншыға» айналдыру. Екі жол да дұрыс нәтиже бермейді.

Зерттеушілер баланың апта бойы демалуға, ойнауға және шығармашылықпен еркін айналысуға жеткілікті уақыты болуы керектігін, бірақ сонымен қатар жүйелі бір-екі бағыты болуы тиіс екенін атап өтеді. Бала таңдаған бағытта ата-ана қолдаушы болуы керек – оны мәжбүрлемей, ынталандыра отырып, нәтижесіне қуанып, сәтсіздіктерінде жігерлендіргені абзал.

Ата-аналардың өз үлгісі де маңызды. Үздіксіз өз-өзін дамытып, жаңа нәрсе үйренуге ынта-жігер таныту – баланың бойына «өмір бойы оқу» мәдениетін сіңірудің ең табиғи жолы. Демек, отбасы – бала алғаш рет қосымша білімнің мәнін сезінетін кеңістік болуы тиіс.

Қорыта келе, қосымша білім беру – бұл артықшылық емес, қажеттілік. Өзгерісі жылдам, бәсекесі қарқынды заманда тек ресми дипломға ғана арқа сүйеу жеткіліксіз. Сабаққа дайындық пен емтихан тапсыру мен шектелген оқушы еңбек нарығының жаңа талаптарына жауап бере алмайды. Ал бала кезінен жан-жақты дамып, өзіндік қызығушылықтарын тауып, жаңа дағдыларды меңгерген жас маман кез келген жағдайда жол табады.

Қазақстанда осы саланы дамытудың барлық алғышарттары бар: жас халықтың болуы, мемлекеттің білімге деген назары, технологиялардың кеңеюі және жекеменшік бастамалардың белсенді өсуі. Бірақ нақты нәтижеге жету үшін мемлекет, отбасы, мектеп және азаматтық қоғамның бірлескен, жүйелі әрекеті қажет.

Балаға берілген қосымша білім – ол болашаққа жасалған ең пайдалы инвестиция. Бұл инвестиция пайызбен қайтады, бірақ оның пайызы ақшамен өлшенбейді – ол өзіне сенімді, бақытты және еліне пайдалы тұлғамен өлшенеді. Сондықтан қосымша білім беруді жүйелі, қолжетімді және сапалы етіп дамыту – бүгінгі ұрпақтың алдында тұрған ең маңызды міндеттердің бірі деп білемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. UNESCO. Lifelong Learning and Education for Sustainable Development. – Paris: UNESCO, 2021.
2. Manyika, J., Lund, S., Chui, M., Woetzel, J., Ko, R., Sanghvi, S., Batra, P., & Bughin, J.Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions in a Time of Automation. – McKinsey Global Institute, 2017.
3. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983.
4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламалары. – URL: https://adilet.zan.kz
5. Жұмашева Ж.Б. Қосымша білімнің орта білім беру сапасына әсері // Білім беру зерттеулері. – 2025.
6. UNICEF Kazakhstan. Қазақстандағы білім беру жүйесіне қатысты зерттеулер. – 2024. – URL: https://www.unicef.org/kazakhstan
7. OECD. The Future of Education and Skills 2030. – Paris: OECD Publishing, 2018.

Резюме

В статье рассматривается значение дополнительного образования в условиях глобализации и цифровизации. Изменения на рынке труда и появление новых профессий определяют дополнительное образование как ключевой фактор успешного будущего. Автор раскрывает его сущность и описывает основные направления: развитие индивидуальных способностей, интеллектуальный рост и формирование профессиональных навыков. Анализируется влияние цифровых технологий (онлайн-платформы, искусственный интеллект, геймификация) на систему образования и их роль в повышении доступности обучения. Рассматриваются развитие системы дополнительного образования в Казахстане, её достижения, а также проблемы, такие как разрыв между сельскими и городскими регионами. Также показана роль родителей в поддержке и развитии ребёнка. В заключении делается вывод о том, что дополнительное образование является важным фактором, обеспечивающим всестороннее развитие личности и повышение её конкурентоспособности.

Ключевые слова: *дополнительное образование, цифровизация, поддержка родителей, развитие индивидуальных способностей ребёнка, достижение успеха.*

Summary

The article examines the importance of supplementary education in the context of globalization and digitalization. Changes in the labor market and the emergence of new professions define supplementary education as a key factor for a successful future. The author раскрывает its essence and describes its main directions: the development of individual abilities, intellectual growth, and the formation of professional skills. The impact of digital technologies (online platforms, artificial intelligence, gamification) on the education system and their role in increasing accessibility are analyzed. The development of the supplementary education system in Kazakhstan, its achievements, and issues such as the gap between rural and urban areas are considered. The role of parents in supporting and fostering child development is also highlighted. In conclusion, supplementary education is defined as an important factor ensuring comprehensive personal development and enhancing competitiveness.

Keywords: *supplementary education, digitalization, parental support, development of a child's individual abilities, achieving success.*

UDC 37.016.3:004.8:811.111

AN AI-BASED METHODOLOGY FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN EFL CLASSROOMS

Ainabek A.G.
master student «7M01711 - Training of foreign language teachers»
Ablaikhan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan, e-mail:
aazanajnabek@gmail.com

This study explores a novel methodology for enhancing communicative competence among 8th-grade EFL learners through the integration of Artificial Intelligence (AI) technologies. Traditional approaches in foreign language teaching often emphasize grammar and vocabulary acquisition over practical communication skills. This research introduces an AI-based framework that utilizes interactive simulations, adaptive feedback systems, and personalized learning paths to foster authentic language use. The methodology combines theoretical principles of communicative language teaching (CLT) with AI-driven tools, allowing students to engage in real-time dialogues, scenario-based problem-

solving, and peer collaboration. Data collected from pre- and post-intervention assessments demonstrate a significant improvement in students' speaking, listening, and interactive communication abilities.

Keywords: *communicative competence, EFL, artificial intelligence, adaptive learning, interactive simulations, secondary education.*

The development of communicative competence is a central goal in English as a Foreign Language (EFL) education, particularly for secondary school learners who require practical language skills to engage in authentic interactions. Traditional pedagogical approaches often prioritize rote memorization, grammar drills, and passive reception of information, which may lead to limited conversational fluency (Canale & Swain, 1980). The advent of Artificial Intelligence (AI) in educational technology offers new opportunities to enhance language learning by creating dynamic, interactive environments tailored to individual learner needs.

This study proposes an AI-based methodology for developing communicative competence among 8th-grade EFL students. Unlike conventional methods, AI provides personalized feedback, simulates real-life communicative scenarios, and fosters collaborative problem-solving. The innovation of this methodology lies in integrating AI not merely as a supplementary tool but as a core component of the instructional design, bridging theory and practice in communicative language teaching.

Literature Review

Communicative competence is a key concept in modern EFL pedagogy. Introduced by Hymes (1972) and further developed by Canale and Swain (1980), it refers to the ability to use language effectively by combining grammatical knowledge with sociolinguistic awareness, discourse organization, and strategic skills. In this sense, language learning goes beyond mastering rules and includes the ability to communicate appropriately in diverse contexts.

Nevertheless, traditional EFL teaching has often emphasized grammatical accuracy, giving less attention to real-life communication. Although this approach strengthens linguistic knowledge, it does not fully support the development of communicative ability. Skills such as sociolinguistic appropriateness and strategic interaction are formed mainly through authentic practice and meaningful engagement. As noted by Littlewood (2011), limited exposure to realistic communication situations often prevents learners from developing fluency in spontaneous speech.

In recent years, artificial intelligence (AI) has emerged as a valuable tool for transforming language education. AI-based systems enable personalized and adaptive learning by offering interactive environments where students can practice communication, receive immediate feedback, and monitor their progress (Heil, 2022). Technologies such as chatbots, virtual assistants, and speech recognition tools provide continuous opportunities for language use, which are difficult to achieve in traditional classrooms.

In addition, AI-driven simulations contribute to the development of pragmatic competence and help reduce learner anxiety. According to Li and

Hegelheimer (2020), such technologies create a supportive environment that encourages experimentation and active participation. By simulating real-life situations, AI tools facilitate both linguistic and social aspects of communication.

However, despite these advantages, AI integration in EFL remains limited and often unsystematic. Many studies focus on isolated skills rather than addressing communicative competence as an integrated construct.

To fill this gap, the present study proposes an AI-supported methodology for secondary education. Based on the principles of Communicative Language Teaching (CLT), it combines adaptive technologies with scenario-based and collaborative activities. This approach aims to create a dynamic learning environment that promotes meaningful interaction and supports the comprehensive development of communicative competence.

Methodology

This study employed a quasi-experimental design to evaluate the impact of an AI-based approach on the development of communicative competence among EFL learners. The participants were 60 eighth-grade students from a secondary school in Almaty, divided into an experimental group and a control group (30 students each) with comparable levels of English proficiency. Both groups completed a pre-test assessing speaking and listening skills prior to the intervention and a post-test of similar format afterward. While the control group was taught using conventional Communicative Language Teaching (CLT) methods, the experimental group engaged in instruction supported by artificial intelligence technologies.

The proposed AI-based methodology consisted of several interconnected components. First, learners participated in interactive simulations that modeled real-life communicative situations, such as everyday conversations and problem-solving tasks. These AI-driven environments generated dynamic responses and adapted to student input, making interaction more realistic and engaging compared to traditional role-play activities.

Second, an adaptive feedback system was integrated into the learning process. AI tools analyzed students' oral and written responses in real time and provided immediate, individualized feedback on grammar, pronunciation, fluency, and pragmatic use. This feedback included explanations and corrective suggestions, which supported learner autonomy and helped students refine their communicative performance.

Another important element was the use of personalized learning pathways. Based on continuous performance analysis, the system identified individual learning needs and предложил targeted practice tasks. This allowed learners to focus on specific weaknesses, such as coherence or pronunciation, and progress at their own pace.

The methodology also emphasized collaborative learning through AI-supported peer interaction. Students worked in virtual groups to complete communicative tasks that required negotiation of meaning, idea exchange, and joint problem-solving. These activities contributed to the development of sociolinguistic and strategic competence while increasing learner motivation and participation.

Data collection included both quantitative and qualitative methods. Quantitative data were obtained from pre- and post-test results, as well as AI-

generated analytics tracking learner performance. Statistical analysis (paired sample t-tests) was used to identify significant differences in outcomes. Qualitative data were gathered through classroom observations and student feedback, providing insights into engagement, confidence, and overall learning experience.

In sum, the methodology represents an integrative approach that combines AI technologies with communicative teaching principles. It aims to demonstrate the potential of digital tools to enhance not only learning outcomes but also the process of developing communicative competence in EFL classrooms.

Results and Discussion

The results of the study confirm the effectiveness of the AI-based methodology in improving communicative competence among EFL learners. Quantitative analysis demonstrated a statistically significant increase in the experimental group's performance, with post-test scores rising by approximately 27% compared to pre-test results ($p < 0.05$). In contrast, the control group showed only slight progress, indicating that traditional instructional approaches may have limited impact on communicative development within a similar period.

A more detailed analysis revealed that the most notable improvements were observed in speaking fluency, listening comprehension, and pragmatic use of language. Students in the experimental group became more confident in producing extended responses, participating in interactive exchanges, and selecting contextually appropriate expressions. These gains can be explained by the nature of AI-supported learning, which provided continuous practice, real-time interaction, and immediate feedback in simulated communicative contexts.

Qualitative findings further support these results. Learners reported higher levels of engagement and confidence when using AI tools. Many noted that the digital environment reduced anxiety and fear of making mistakes, encouraging more active participation. The adaptive feedback system was particularly effective, as it allowed students to instantly recognize and correct errors, thereby reinforcing both accuracy and autonomy.

Collaborative tasks within the AI platform also contributed to improved interaction skills. Through group activities, students practiced negotiation of meaning and developed communication strategies, supporting sociolinguistic and strategic competence. This interactive approach created a more dynamic learning environment compared to traditional classroom practices.

From a pedagogical perspective, the findings highlight the potential of AI to support learner-centered instruction. Personalized learning paths, authentic task simulation, and increased motivation make AI a valuable tool for language education. However, challenges such as unequal access to technology and the need for teacher training should be addressed. Additionally, AI should complement, rather than replace, the teacher's role in guiding and supporting learners.

Overall, the study demonstrates that integrating AI into EFL teaching can significantly enhance both learning outcomes and the process of developing communicative competence.

Conclusion

This study presents and validates an AI-based methodology for developing communicative competence among secondary school EFL learners. By combining interactive simulations, adaptive feedback, personalized learning paths, and

collaborative activities, the approach supports key components of communication, including linguistic accuracy, pragmatic use, and strategic interaction. The findings show that AI-supported instruction leads to noticeable improvements in learners' fluency, comprehension, and overall communicative performance, while also increasing motivation and confidence.

From a pedagogical standpoint, the study emphasizes the value of integrating AI with established approaches such as Communicative Language Teaching. Rather than replacing the teacher, AI serves as a supportive tool that enhances personalization and provides authentic communication practice. The proposed model can be adapted to different educational contexts, though further research is needed to explore long-term effects and broader applications. Overall, the study highlights the potential of AI to make EFL learning more interactive, efficient, and learner-centered.

References:

1. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, № 1. – P. 1–47.
2. Hymes D. On communicative competence // Pride J. B., Holmes J. (eds.). Sociolinguistics. – London: Penguin, 1972. – P. 269–293.
3. Littlewood W. Communicative language teaching: An expanding concept for a changing world // Hinkel E. (ed.). Handbook of research in second language teaching and learning. – New York: Routledge, 2011. – P. 541–557.
4. Heil C. R. Artificial intelligence in language education: Opportunities and challenges // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2022. – Vol. 19, № 1. – P. 1–15.
5. Li J., Hegelheimer V. Using AI-based tools for improving second language pragmatics // Language Learning & Technology. – 2020. – Vol. 24, № 2. – P. 1–17.
6. Chapelle C. A. English language learning and technology: Lectures on applied linguistics in the age of AI. – Amsterdam: John Benjamins, 2020. – 220 p.
7. Richards J. C. Communicative language teaching today. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 52 p.
8. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Intelligence unleashed: An argument for AI in education. – London: Pearson, 2016. – 48 p.
9. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2019. – Vol. 16, № 1. – P. 1–27.
10. Zhang R., Zou D. Artificial intelligence for language learning: A systematic review // Educational Technology & Society. – 2021. – Vol. 24, № 1. – P. 1–16.
11. Stockwell G. Technology and language learning: Expanding pedagogical possibilities // TESOL Quarterly. – 2022. – Vol. 56, № 1. – P. 1–25.

Түйін

Бұл мақалада жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын интеграциялау арқылы 8-сыныптағы ағылшын тілін шетел тілі ретінде (EFL) оқитын оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға арналған жаңа әдістемені қарастырады. Шет тілін оқытудың дәстүрлі тәсілдері көбінесе грамматика мен сөздік қорды меңгеруге басымдық беріп, практикалық қарым-қатынас дағдыларына жеткілікті көңіл бөлмейді. Зерттеуде шынайы тілдік қолданысты қалыптастыру үшін интерактивті симуляциялар, бейімделетін кері байланыс жүйелері және жеке оқу траекторияларын қолданатын ЖИ-негізіндегі модель ұсынылады. Әдістеме коммуникативтік тілдік оқыту (CLT) қағидаларын ЖИ құралдарымен ұштастырып, оқушыларға нақты уақыт режимінде диалогтарға қатысуға, жағдаяттық тапсырмаларды шешуге және бірлескен жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді. Алдын ала және кейінгі бағалау нәтижелері оқушылардың сөйлеу, тыңдау және интерактивті қарым-қатынас дағдыларының айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді.

Түйінді сөздер: *коммуникативтік құзыреттілік, ағылшын тілі шет тілі ретінде, жасанды интеллект, бейімделген оқыту, интерактивті симуляциялар, орта білім.*

Резюме

Данная статья рассматривает новую метододику развития коммуникативной компетенции у учащихся 8-х классов, изучающих английский язык как иностранный, посредством интеграции технологий искусственного интеллекта (ИИ). Традиционные подходы к обучению иностранным языкам часто делают акцент на изучении грамматики и лексики, уделяя меньше внимания практическим коммуникативным навыкам. Предлагается модель, основанная на использовании ИИ, которая включает интерактивные симуляции, системы адаптивной обратной связи и персонализированные образовательные траектории для формирования аутентичного использования языка. Методология сочетает теоретические принципы коммуникативного обучения языку (CLT) с инструментами на базе ИИ, позволяя учащимся участвовать в диалогах в реальном времени, решать ситуационные задачи и взаимодействовать со сверстниками. Данные, полученные в ходе диагностики до и после внедрения методики, демонстрируют значительное улучшение навыков говорения, аудирования и интерактивного общения у учащихся.

Ключевые слова: *коммуникативная компетенция, английский как иностранный язык, искусственный интеллект, адаптивное обучение, интерактивные симуляции, среднее образование.*

УДК: 80.811.111.2

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДА КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Дабылтаева Райхан Есбергеновна
к.п.н., қауымдастырылған профессор

Шет тілдерін оқытудың жетекші және басты мақсаты білім алушыларға коммуникативтік құзыреттіліктерін үйрету болып табылады. Ең маңыздысы қарым-қатынасқа түсудің мақсатына жету іскерлігін дамыту, шет тілдері арқылы сөйлеу қатынасы міндеттерін жүзеге асыру қажет. Диалогтық сөйлеу коммуникативтік іскерліктерді дамытудың бірден бір құралы бола отырып, коммуникативтік құзыреттілік негізін құрайды. Диалог зейін, ес, болжау және тілдік естуге негізделетін терең ой әрекетін сипатайтын күрделі үдеріс болып табылады. Бұған осы аумақта зерттелінген көптеген зерттеу жұмыстары дәлел бола алады. Өздігінен диалог ауызша сөйлеу түрін көрсете отырып, екі субъект арасындағы

ақпарат алмасу мақсатында, байланыс және өзара түсіністік орнатуды сипаттайды. Диалог үшін сөйлеуші тұлғалардың ауысуы міндетті, сөйлеудің ауыспалы өзгерісі байқалуы тиіс. Сонымен бірге, бір мезгілде өз сөзін айтуға, оны жүзеге асыру мен қабылдау және серіктестің сөйлеуін тыңдай білу жүзеге асады. Бұл өте маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: *оқыту, ағылшын тілі, диалог, сөйлеу, негіздер.*

Кіріспе

Тілді тек тілдік бірліктер мен олардың өзара байланысының қатаң құрылымды жүйесі деп түсінуге болмайды, тіл ең алдымен қатысым құралы болып табылады.

Тіл адамдардың қарым-қатынас құралы болғандықтан, ол сөйлеу әрекетінің арқауы болып табылады. Тіл ұлт пен ұлтты жақындастыратын өзгеше қатынас. Тілмен сөйлесу адамзат баласы үшін тысқары бір дүние емес, ол ішкі құбылыс. Сөйлеу тек адамға ғана тән. Адам тіл арқылы бір-бірімен қатынаса алады. Қазіргі таңда, еліміз өз егемендігін алып, дербес мемлекет ретінде танылуда. Сондықтан, еліміздің өркениетін көтеру мақсатында шет тілдерін меңгеру, шет елдермен қарым-қатынас орнатудың маңызы зор екендігін көрсетіп отыр. Бұл дегеніміз қазақстандықтар үшін, жастар үшін ағылшын тілін үйрену-ғылымды, экономиканы, бизнесті одан әрі дамыту қажеттілігін туындатып отыр. Білім - адамзат қазынасы, халықтың білімділігі-елдің байлығының ең маңызды бөлігі. Тәрбиелеу мен оқыту жүйесінде білім арқылы ең озық мәдениет пен дүние таным қалыптасады.

Негізгі бөлім

Сөйлеу әрекетінің жан-жақты ғылыми тұрғыдан зерттелуі тіл білімінде ХХғасырдан бастау алады.Тіл білімі үшін сөйлеу әрекетін зерттеу үлкен мәселелердің бірі екендігін швед лингвисі Фердинанд де Соссюр алғаш болып көрсеткен. Бала тілін зерттеген ғалымдар: Л.Щерба, Е.Кубрякова, Е.И.Пассов, И.Л.Бим, И.Ф.Комков, А.А.Леонтьев. И.В.Рахманов, С.Канцнельсон, Н.И.Жинкин, Г.В.Колшанский, Э.П.Шубин. т.б. [1] Қазақстандық ғалымдар: Т.А.Аяпова, Э.Д.Сүлейменова, Ф.Ш.Оразбаева.т.б. [2]. Л.Щерба: «Сөйлеу әрекеті дегеніміз-үзіксіз үрдіс және ол сөйлеу үрдісі мен тыңдаудан тұрады» [3], деген, ал адам баласының сөйлеуі-баланың алғашқы сөйлеуі және тілдік ортада түсінуі, белгілі бір жағдаятқа байланысты, мақсатты, қажетті болып табылатындығын айқындалатыны белгілі.

Тілді оқытудағы ең басты мақсат- оқушыны сөйлеуге, яғни айтар ойын жеткізе білуге үйрету. «Ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» деп, сөйлемнің қатысымдық қызметін айқындады [4, 264]. Синтаксистің әр саласы туралы теориялық материалдардан кейін практикалық жұмыстарды «өлеңмен жазылған сөйлемдерді өлеңсіз түрге айналдыру; сөйлем ішіндегі мүшелерін айырту; сөйлемнің қажет болған түрлерін білім алушылардың өзіне тапқызу» түрінде беріп, сөйлем мүшелерінің қай сөз табынан болатынын нақты мысалдар арқылы дәлелдеді [4, 287]. «Ауызбен сөйлесу» және «жазумен сөйлесудің»

ерекшеліктерін анықтап, сөйлем жүйесінің сөйлеу әрекеті түрлеріне қатысын айқындады.

С.Жиенбаев сөйлем мүшелерін жіктеу мен олардың арасындағы байланысқа және құрмалас сөйлем мәселесіне жан-жақты тоқталса, С. Аманжолов жай сөйлем синтаксисі мен құрмалас сөйлем синтаксисін оқыту мәселесін қамтыды. Ғалым сөйлемнің қатысымдық қызметіне назар аударып, «сөйлем қалыпты, бір беткей, ұзын сонар; ол біреудің айтқан сөзінен, ойлаған ойынан ғана» құралмайтынын, «сөйлемнің айтылуы, көп қолданылатын жері – көпшілік ортасы, ең кемі екі кісінің басы қосылған жер» екенін, мұндай жерде «сөйлем, бірыңғай, біркелкі «болмайтынын, ашу, күлкі, сұрау, жауап, қуаныш т.б. психологиялық жағдайлардың «сөйлемге әсерін» тигізетінін дәлелдеп көрсетеді [5, 6, 16]. Сол сияқты Ә.Хасеновтың «материал көлемі, оларды белгіліден белгісізге қарай дамыту арқылы жүргізу ісі, қолданылатын әдістер мен жұмыс түрлері» туралы ұсыныстары мен М.Балақаевтың «сөйлемдегі сөздердің грамматикалық тұлғалары мен мағыналарын сипаттау арқылы олар жайындағы оқушының білімін баянды ететін практикалық жұмыс» деген анықтамасы синтаксисті оқыту жайындағы алғашқы құнды тұжырымдар болып саналады [7, 75].

«Сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі одан та артық», «сөйлегенде сөздің жүйесін келтіріп сөйлеу» қажет. «Сөздің жүйесін қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын дағдысын білу» керек. «Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу қажет. Бір сөзді ойын анықтау үшін алса, екінші сөзді ойын толықтыру үшін алады, үшінші сөзді ойын пысықтау үшін алады» деген А.Байтұрсыновтың пікірі синтаксисті қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың өзегін анықтауда маңызды рөл атқарады [8].

Ағылшын тілін оқытуда коммуникативтік мақсатқа жетуде ауызша сөйлеудің маңызы зор. Сөйлеуге үйрету үшін оқыту әдісі ситуативті әдіс болуы керек себебі: ситуативтілік сөйлеу әрекетінің табиғи қасиеті болып табылады.

Сөйлеуге үйрету үшін қажетті ситуацияларды мынадай жолдармен беруге болады:

а) «көз алдыңа елестетіп көр», «қиялдап көр» деген сияқты т.б. тапсырмалар арқылы ситуациялар құру;

ә) белгілі бір ситуацияны жасайтын сурет немесе ситуацияны дамытатын, күшейтетін суреттер тізбегіне қарап, соның көмегімен сөйлеу;

б) күнделікті өмірдегі болып жатқан жағдайға ұқсас нәрселерді сипаттау.

Оқытудың ситуативтілігі оқушылар мен мұғалім арасындағы қарым-қатынасқа негізделген жағдайда ғана сабақ үстінде қатынас ситуациясы пайда болады. Е.Пассов ұзақ жылдар бойы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесінде коммуникативтік оқытуда «ситуация» мен «ситуативтілікті» анықтап алу қажет екеніне көз жеткізген. «Ситуация»-дегеніміз, қарым-қатынас жасаушылардың, сөйлесушілердің санасында қалыптасқан өзара қарым-қатынасының жүйесі; ал «ситуативтілік-қарым-

қатынастармен байланыс» деп қорытынды жасайды. Ол іс-әрекеттерде өзара қарымқатынастарда мынадай жетекші факторлар болады деп көрсетеді: а) статустық; ә) рольдік; б) іс-әрекеттік; в) ізгілік [9].

Қарым-қатынас процесі оқытудың мақсатына, жағдайына, мүмкіндігіне қарай үнемі өзгерісте болады. Сондықтан, сөйлеуші сол өзгерістерге байланысты қарым-қатынастағы өзгерістерді де ескеріп отыруы керек. Оқушыларды қарым-қатынастың әр түріне дайындау үшін материалдарды да жиі түрлендіріп отыруды қажет етеді. Осы ұстанымға байланысты тілдік дағдылар да өзгертіліп отырылуы керек. Бұл оқушылардың айтқысы келген ойын басқаша жеткізуге, сөйлеу біліктілігін жетілдіруге, тез сөйлеуге көмектеседі.

Сонда ғана, оқушылар жаңа материалды іс жүзінде қолдануға тезірек машықтанады. Материал жаңа болуы керек, сонымен бірге қайталау кезінде сол қалпында емес, басқа контекстерде өзгертіліп берілуі керек, сол кезде ғана оқушылардың білік дағдылары бірте-бірте дамиды.

Екінші тараудың екінші тарамшасында ағылшын тілінде тілдік тіректер арқылы ауызекі сөйлеу дағдысын қалыптастыру жолдары қарастырылады.

Ағылшын тілін оқытуда коммуникативті мақсатқа жетуде ауызекі сөйлеудің рөлі өте зор. Себебі, ауызша сөйлеу арқылы адамдар бір-бірін түсінеді, өз ойларын айтады, дәлелдейді, естіген, айтылған хабарға өз көңіл-күй қатынасын білдіреді. Сөйлеудің екі түрі бар. Олар: монологтық, диалогтық. Диалог - екі немесе бірнеше адамның сұрақ-жауап ретінде сөйлесіп, тіл қатысуы. Диалогтық сөйлеу алдын ала жоспарланбайды, сөйлесу кезінде пайда болады. Оқушылар жалпы, арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтінін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру керек және әр оқушы сөйлегенде кемдегенде екі реплика айтуы керек. Диалогтық сөйлеуді дамытуда дискуссия-сабақ, экскурсия-сабақ, ойын-сабақ, талқылау сабақтарының рөлі зор. Монологты сөйлеуді дамыту сабақтары-шет тіліне оқытудағы негізгі сабақтардың бірі. Монологтық сөйлеу алдынала әзірленуді талап етеді [10].

Ағылшын тілін оқытуда тілдік тіректер арқылы оқушылардың білім, білік дағдыларын дамыту басты мақсат болып табылады. Егер оқушыларды ағылшын тілінде тілдік тіректер арқылы монолог түрінде сөйлеуге үйретсе, онда олардың сөйлеу қабілеттері, танымдық қызығушылықтары, мәтін мен жұмыс жасау кезінде шығармашылық дағдылары қалыптасып қана қоймай,олар ағылшын тілінде еркін сөйлеуге машықтанады. Оқушыларды монолог түрінде сөйлеуге үйретуде тілдік тіректердің маңызы зор. Ағылшын тілдерін оқыту әдістемелерінде «тірек» ұғымы әртүрлі түсіндіріледі. Көптеген ғылыми жұмыстарда ол, стимул, әрекет жасауға түрткі ретінде қарастырылады. Мағлұмат түрткі бола алады, ал мұғалімнің міндеті оқушылардың тыңдаған, оқыған, көрген мәліметтерін дұрыс басқара отырып, оларды монолог түрінде сөйлету. Көп жағдайда тілдік тіректер сөз әрекетін ұйымдастырушы болып,олардың белгілі бір бағытта дамуына,оқушылардың сөйлегенде қате жасамауына дәнекер бола алады. Сөйлеудің монолог түрін қолдану үшін, сөйлеушіге белгілі бір мазмұн керек, ол сол мазмұнның

негізінде сөйлемдер құра білуі тиіс, монолог сөздің ұйымдасқан түрі, сондықтан мұнда жекелеген сөйлемдер мен айтылымдар ғана емес, бүкіл хабар жоспарланып, бағдарлануы керек. Тілдік тіректер оқушылардың монолог түрінде сөйлеуіне көмегі зор [11].

Қазіргі кезде ағылшын тілін оқытуда оқушылардың сөйлеу біліктілігін дамытуда тіректерді коллаж ретінде пайдалану тиімді болып отыр, себебі ол обьектіге және оның компоненттеріне жанжақты қарауға, бірден зейін аударуға мүмкіндік береді.

Ауызша сөйлеудің екінші түрі – монолог. Монологты бір адам ғана сөйлейді, ол бір немесе бірнеше тыңдарманға айтылады. Ол: мұғалімнің әңгімесі, студенттің толық жауабы, баяндама т.с. Құрылым жағынан монолог өте күрделі және грамматикалық ережелерді қатаң сақтауды, ой ұшқырлығын, логикалық тұрғысынан жақсы құрылған және жүйелі әңгімені талап етеді.

Монолог диалог сөзге қарағанда кешірек дамиды, сондықтан алғашқы сатыда студенттерге монологтық сөзге үйретуде педагогтар көп жылдар бойы осы проблеманы шешуге ұмтылуда.

Ауызша сөйлеуде монологты оқытудың әдістемесін көптеген ғалымдар зерттеген. Солардың ішінде атап өтетініміз: тілдік жоғарғы оқу орнындағы төменгі курс студенттерінің ауызша сөйлеуді оқытудағы негізін салушылар: Н.И.Гез, А.А.Миролюбов, П.Б.Гурвич болған. Сонымен қатар В.В.Виноградов монолог-суреттеу, монолог-сендіру, монолог-әңгімелеу, монолог-пікір сияқты монологтың түрлі модельдерін топтастырды [12].

Қазіргі кезде шетел тілін оқыту әдістемесінің жаңашыл жұмыстарында «үлгі» терминімен жиі кездесеміз. Бұл терминге қазіргі ғылым саласында нақты берілген анықтама жоқ, әр ғалым түрлі мағынада қолданады. Жоғарғы оқу орнының алғашқы сатысынан бастап, шетел тілін монологты сөйлеуге оқытудың әдістемелік үлгісін құрастыруда ғылыми-зерттеу жұмысының құралы ретінде жалпы ғылыми түсініктердің талаптарындағы үлгіге сай сипаттаймыз.

«Үлгі» жалпы мағынасында арнайы зерттеумен құрылған объектінің сапалылығын, тұрақтылығын көрсететін қосалқы бөлшектері болып табылады.

«Үлгі» – зерттеудің құрал-жабдықтары тәрізді деп те сипаттайды С.И.Архангельский [13]. Бұл нақты сараптама мен тұжырым, қорытынды жасауға қолайлы. Байланыстырушы белгіленген бөліктің қарапайым немесе көркем түрінде берілген фактілер, белгілер, яғни кез-келген үлгіде құрылған құрылымның шектелген көрінісі, сол объектінің атқаратын қызметін бейнелейді. Үлгі құру талабының тағы бір маңызды мәселесі, оның бір жақты болуы. Объектіні елестеткенде оның белгілі қасиеттеріне көңіл аудару қажет.

Монологты оқыту үлгісімен біз студенттердің танымдық, шығармашылық әрекетінің қалыптастыру жолын түсінеміз.

Үлгілендіру негізгі назарға алынып отырған зерттеу объектісінің үлгісін құруда іске асу жолының ерекшелігін бейнелейді. Және құрылған объектінің үлгіленуінің қызметін суреттеуде, түсінуде зерттеу нәтижесінде нағыз объектіге немесе үрдіске айналады. Осылайша үлгілендіру объект пен үрдісті түсінудегі тәсіл болып табылады. Зерттеу бөлігін суреттейтін, оның

заңдылықтары мен принциптері, дәлелдер, тәжірибелер үлгілендіру кезінде ғылыми теориясын береді.

Ғылыми әдіс сияқты үлгілендіру бақылаудың өткізілуін қарастырады. Өте жақсы құрылған үлгінің өзі зерттеудің толық мәні мен маңызын, сипатын ашпайды. Үлгілендіру тек объектінің шектеулі жақтары мен ғана байланыстырады. Ол үлгілендіріп, зерттеудің белгіленген талаптары заңдылықтарына сүйенеді. Оларға: үлгінің көрнектілігі, айқындылығы, бейнелілігі және дәл бөлшектенген зерттеуші объектінің анықтылылығы, объектілігі зерттеу жұмысын жүргізудегі тәуелсіздігі жатады.

Кез-келген пәнді оқытудың жеке процесін жаңадан қарастыру үшін, бүгінгі құрылған негізіне сүйенбестен жаңа байланыс құру мүмкін емес. Ағылшын тілін оқыту процесінің үлгіленуі үнемі алдын ала шешілген мәселелер мен міндеттер арқылы құрылады. Ізденушінің алдын-ала қойылған міндеттерді түсінуге, нақты жағдайдағы жаңа тәсілдер анықталады. Ағылшын тілін оқытуда жинақталған тәжірибелердің жиынтығы, нақты мәліметтері, оның сараптамалары, тек ғылыми тұжырымдалған түсініктердің дәлелі ғана емес, шетел тілін оқыту процесінің стратегиясын дұрыс дамытуды құрудың көзі болып табылады. Және бұл шетел тілінде сөйлеуге үйрету әдістемесінің негізгі бір бағыттарының сараптамасы ретінде қарастырылып, қарапайым логикалық байланысып, бейнеленеді [14, 15].

Ю.Н. Колюткин психологиялық жұмыстарды қорытындылай келе, сөйлеу мәдениетіне байланысты мынадай талаптарға сүйенеді:

1) студент ойды еркін ойлауға, өз шешімін, нысананы ұсынуға, қатесін түзетуге, әріптесінің пікірін тыңдап, сыйлауға, басқаның ойын тыңдауға, оны түсінугі құқылы;

2) Сынға шыдамдылық, тек өзінің айтқанын дұрыс деп түсіну, басқаның айтқан сынын еркін де дұрыс қабылдау, сапалы шешім қабылдауға көмектеседі [16].

Бұл психологтың айтқан талаптарын ескере отырып, жоғарғы оқу орнының алғашқы сатысындағы студенттерді шетел тілінде монолгты сөз түріне сөйлеуге үйретуде жоғарғы оқу орнының студенттерінің өздік қабілеттері мен іскерліктерін дамыту үшін кітаппен жұмыс жасаудың үлгісімен таныстырамыз.

Студенттерді сөйлеуге үйрету нәтижесі қатысымдық қабілеттің жалпы, арнайы, жеке іскерліктерін дамыту бағытында құрылады. Ал, монолог бір адамға бағытталғандықтан, студенттің жеке іскерлігін дамыту мақсат етеміз.

Жалпы қабілеттерге: студенттің жалпы оқытуда кілт сөздермен, түрлі ақпарат құрылымдарымен жұмыс істей алуы, әңгіме құруда себеп- слдарын құрастыра білуі, ойлаған ойын қысқаша жаазба сөздермен түсіндіруі, сараптай және қорытындылай білуі жатады.

Арнайы қабілеттерге: студенттің түрлі анықтама сөздікпен жұмыс жасауы, әртүрлі сөз әрекеттерін құрастыруда жаза алуы, оқи алуы, айта алуы, сөйлеу лексикасын, өз әңгімесін құруға қолдана алуы жатады.

Жеке қабілеттерге: студенттің өз қызығушылығын арттыруы, өз мақсаты мен міндетін белгілей алуы, болжап, жоспарлай алуы және өзін-өзі

болжап түзетуі, оны іс жүзінде көрсете алуы, түсінігін көріністпен елестетуі, ойын қабылдап қорытуы, түйінін дәлелдеуі кіреді.

Қазіргі Қазақстандық қоғам көпұлттық, көптілділік және көпмәдинеттілік жағдайда. Сондықтан осы қоғамға бейімделген көп тілді меңгерген мәдениетті тұлға қалыптастыру - өзекті мәселелердің бірі. Еліміздің Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде: «Біз алдағы уақытта осы алған бағытымыздан таймай әлемдік биіктерді бағындыра беретін боламыз. Сондай биік белестердің бірі – Қазақстанның дүние жүзіндегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруі. Ол мақсатқа жету үшін, ең алдымен, әрбір қазақстандық бәсекеге қабілетті болу керек» деген болатын. Сонымен қатар осы мақсатқа жету жолдарымен де таныстырып өтті. Тіл мәселесін сөзге тиек ете отырып, Н.Ә.Назарбаев қазақстандықтардың жаңа ұрпағы ең кем дегенде үш тілді біліп, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін білу тиіс екендігін айтты. Сонымен қатар ағылшын тілін кеңінен білмейінше, ұлттың бәсекеге шынайы қабілеттілігі туралы айту қиын болатындығын ескерте отырып, барлық ата-аналарды балаларын үш тілде оқытуға шақырды [17, 18, 19].

Шәкірттер қазақ тілін толық әдеби нормада меңгеріп, орыс тілі мен ағылшын тілін еркін білу қажет. Ал ғалымдардың зерттеуінше, бала жас кезінде тілді қиналмай әрі еркін меңгереді екен. Осы ретте Білім және Ғылым министрлігінің ағылшын тілін бастауыш сыныптан бастап үйретуге назар аударуы – дұрыс талап. Бүлдіршін жаста меңгерілген білімнің іргетасы берік әрі мықты болмақ. Ал осы берік әрі мықты білімді санаға себелеп, жанға ұялататын әрине мұғалім.

Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйрету саласында әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда.

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім - білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында жүргізілетін жұмыстарға төмендегідей әдістерді жатқызуға болады [20, 21]:

1. Ауызша әдіс – теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

2. Көрнекі әдісті – бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

3. Практикалық әдіс – практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

4. Іздену әдісі – өзінше ойлануды және зерттеу қабілеттерін дамыту үшін оқушыларды тақырыпты проблемалық оқытуға әзірлеуде қолданылады.

5. Индуктивтік әдіс – қорытынды жасау қабілетін дамыту күрделендіре оқыту үшін, ойлау қабілетін қалыптастыру үшін пайдаланылады.

6. Өзіндік жұмыс әдісін – оқу әрекетінде жұмыс істеуде қабілетті дамыту және оқу еңбегінде дағдыны қалыптастыруда жеңіл тақырыптарды өз бетінше дайындауға, дидактикалық материалдармен тиімді жұмыс жасай білуге баулу үшін қолданылады.

7. Ойын әдісі – оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу - білік дағдыларын қалыптастырады.

Аталған әдістерді пайдалана отырып түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды меңгерту тиімді болып табылады.

Қорытынды

Сонымен, оқушылардың ағылшын тілінде ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамыту бағытында түрлі іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Шет тілі пәні бойынша оқушы ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық білімді шыңдауға болады.

Әдебиеттер:

1. Лингвометодические проблемы преподавания иностранных языков в высшей школе: Межвуз. сб. науч. тр. / Под ред. Л.И. Сокиркиной. Вып. 6. Материалы Всерос. науч.-практ. конф. «Перевод: теория и практика в контексте вузовского образования». − Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2009. – 180 с.
2. Абдыкаппарова С.К. Развитие теории и практики межкультурой коммуникации в РК. http://inlang. linguanet.ru/Scientific Work/Conferences
3. Пищальникова В. А., Потапов В. В. Лев Владимирович Щерба // Отечественные лингвисты XX века: Сб. статей / Отв. ред. Ф. М. Березин. Ч. 3. — М.: ИНИОН РАН, 2003. — С. 123—148.
4. Рахметова Р.С. Мәдениет – маманның лингвомәденитанымдық құзыреттілігінің құрылымдық компонеті // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. – 2010. – № 7. – 24-35 б.
5. Абдигали С.А. Реализация концепции обучения иностранным языкам по учебника немецкого языка. – Алматы, 1998. – 120 с.
6. Рақымжанова С.Қ. «Шетел тілін оқыту әдістемесі», 2007ж, №5.– 78 б.
7. Сақтағанова М.С., Алиева Н.Қ., Айтбаева Н.Қ. « Ағылшын тілін оқытудың әдістері», Білім, №3, 2006ж. 43-бет.
8. Байтұрсынов А. Тіл білімі. 1923.
9. Современная методика обучения иностранным языкам: методические указания к лабораторным занятиям для студентов специальности 050119 "Иностранный язык: два иностранных языка" / сост. А.К.Каирбаева, Р.Г.Дуненкулова. – Павлодар : Кереку, 2009. – 90 с.
10. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М., 2000. – 260 с.
11. Бұзаубақова К.Ж. // Жаңа педагогикалық технологиялар// – Тараз: ТарМУ, 2003ж. – 78б.

12. Алхазишвили А.А. Основы овладения устной иноязычной речью. – М., 1998. – 198 с.
13. Архангельский С.И.
14. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – М., 2006. – 286 с.
15. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М.: Просвещение, 1991. – 123 с.
16. Колюткин Ю.Н. Психологические знания и учитель // Вопросы психологии. 1983, № 3, с. 45-57.
17. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы http://www.akorda.kz/
18. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының жобасы // Егемен Қазақстан, 26 желтоқсан 2003ж. – 83б.
19. Эналеев, С. Триединство общей цели, Языковая политика, Казахстанская правда. – 2007.-16августа.-стр-6.
20. Рақымжанова С.Қ. «Шетел тілін оқыту әдістемесі», 2007ж, №5.– 78 б.
21. Азимов Э.Г., Вильшинецкая Е.Н « Материялы Интернета на уроке английского языка ». Иностранные языки в школе -2001.,№1,стр.96.

Резюме

Ведущей и главной целью в преподавании ИЯ является обучение коммуникативной компетенции учащихся. Очень важно развивать умение достигать цели общения, реализовывать задачи речевой коммуникации посредством ИЯ. Диалогическая речь является одним из средств развития коммуникативных умений, которые составляют основу коммуникативной компетенции. Диалог является сложным процессом характеризующимся наличием глубокой мыслительной деятельности с опорой на внимание, память, прогнозирование и речевой слух. Об этом свидетельствует целый ряд исследований, появившихся в этой области. Сам по себе диалог представляет собой форму устного общения, выражающуюся в обмене репликами между двумя субъектами с целью обмена информацией, воздействия на собеседника, установления контакта и взаимопонимания. Для диалога обязательна смена говорящих лиц, должна наблюдаться попеременная адресация речи. В то же время, происходит одновременная подготовка собственного высказывания, его реализация и восприятие своей речи и речи собеседника на слух.

Ключевые слова: *обучение, английский язык, диалог, речь, основы.*

Summary

The leading and main goal in teaching IYa is training of communicative competence of pupils. It is very important to develop ability to achieve the communication objectives, to realize problems of speech communication by means of IYa. The dialogical speech is one of development tools of communicative abilities which make a basis of communicative competence. Dialogue is difficult process by the characterized existence of deep cogitative activity with a support on attention, memory, forecasting and speech hearing. A number of the researches which appeared in this area testifies to it. Dialogue in itself represents the form of oral communication which is expressed in an exchange of remarks between two subjects for the purpose of exchange of information, impact on the interlocutor, establishment of contact and mutual understanding. For dialogue change of speaking faces is obligatory, alternate addressing of the speech has to be observed. At the same time, there is a simultaneous preparation of own statement, its realization and perception of the speech and speech of the interlocutor aurally.

Keywords: *training, English, dialogue, speech, bases.*

САНАЛЫ ҰРПАҚ

ОӘК: 371.1.07

КӨШБАСШЫ МЕКТЕП - БАЛАЛАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫН ДАМЫТУ МЕН ТАБЫСТЫ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОРТАСЫ

Бірманова Қымбат Исланбекқызы
Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының
«Рудный қаласы білім бөлімінің №8 жалпы білім беретін
мектебі»КММ директоры,

Түйін. *Мақалада «Көшбасшы мектеп» тұжырымдамасы білім беру ұйымындағы оқушылардың көшбасшылық әлеуетін дамыту мен табысты тұлға қалыптастырудың инновациялық ортасы ретінде қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде тек білім берумен шектелмей, оқушылардың әлеуметтік белсенділігін, жауапкершілігін және шешім қабылдау қабілеттерін дамыту қажеттілігі негізделеді. Автор көшбасшы мектептің мәнін ашып, оның негізгі бағыттарын: оқушылардың өзін-өзі басқаруын дамыту, жобалық және шығармашылық қызметке тарту, әлеуметтік бастамаларды қолдау арқылы тұлғалық өсуін қамтамасыз ету ретінде сипаттайды. Мақалада көшбасшылық қабілеттерді қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілері, соның ішінде тренингтер, практикумдар, интерактивті әдістер мен тәрбиелік іс-шаралар жүйесі ұсынылады. Сонымен қатар, ата-аналар мен педагогтардың бірлескен жұмысының маңыздылығы, мектептің тәрбие кеңістігіндегі рөлі айқындалады. Зерттеу нәтижесінде көшбасшы мектеп оқушылардың азаматтық ұстанымын қалыптастыруға, олардың әлеуметтік жауапкершілігін арттыруға және бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ететін тиімді педагогикалық модель екендігі дәлелденеді.*

Түйін сөздер: *көшбасшы мектеп, көшбасшылық, тұлғалық даму, оқушылардың өзін-өзі басқаруы, тәрбие жұмысы, инновациялық білім беру.*

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – тек білімді оқушы тәрбиелеу ғана емес, сонымен қатар өмірде өз орнын таба алатын, шешім қабылдай білетін, жауапкершілігі жоғары көшбасшы тұлға қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда, көшбасшы мектеп – табысты тұлға тәрбиелеудің негізгі алаңы болып табылады.

Көшбасшы мектеп – бұл жаңашылдыққа ұмтылатын, білім мен тәрбиені ұштастыра отырып, әр оқушының қабілетін ашуға мүмкіндік беретін орта. Мұндай мектепте оқушы тек білім алып қана қоймай, өз ойын еркін жеткізуді, топта жұмыс істеуді, бастама көтеруді үйренеді. Бұл қасиеттер – нағыз көшбасшыға тән белгілер.Бүгінгі оқушы – ертеңгі ел

тізгінін ұстайтын азамат. Сондықтан мектеп қабырғасынан бастап оқушыларды жауапкершілікке, ұйымшылдыққа, белсенділікке баулу аса маңызды. Көшбасшы мектепте түрлі жобалар, пікірсайыстар, шығармашылық байқаулар, әлеуметтік бастамалар ұйымдастырылып, оқушылардың өзін-өзі дамытуына кең жол ашылады. Осындай ортада тәрбиеленген оқушы өзіне сенімді, мақсат қоя білетін және сол мақсатқа жете алатын тұлға болып қалыптасады.Сонымен қатар, көшбасшы мектеп оқушыларды тек жеке жетістікке ғана емес, қоғамға пайдалы болуға да тәрбиелейді. Қоғамдық жұмыстарға қатысу, еріктілік қызмет, командалық жобалар арқылы оқушылар бірлік пен жауапкершіліктің маңызын түсінеді. Бұл – олардың азаматтық ұстанымының қалыптасуына ықпал етеді.

Көшбасшылық қасиет – әр баланың бойында бар қабілет. Тек оны дер кезінде байқап, дамыту қажет. Мұғалімнің бағыт-бағдары, қолдауы мен сенімі – осы жолдағы басты күш. Көшбасшы мектептің негізгі миссиясы да – әр оқушының ішкі әлеуетін ашып, оны табысты тұлғаға айналдыру.Жұмыстың бұл түрі кездейсоқ таңдалған жоқ. Балалардың көшбасшылық қозғалысын дамыту мәселесіне сыныптың тәрбие жұмысын да, жалпы мекеменің тәрбие жұмысын да жоспарлау кезінде аз көңіл бөлінеді. Оқушылардың көшбасшылық қасиеттерінің қалыптасуына олардың балалар мен жастар ұйымдарына қатысуы ықпал етеді деп есептеледі, дәл солар жасөспірімдердің тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Қазіргі жағдайда мұндай ұйымдардың тәжірибесі жинақталу сатысында болғандықтан, балалар көшбасшыларын тәрбиелеу жұмысын толығымен жастар құрылымдарына аударуға болмайды. Өйткені ол жақта да тәжірибесі аз мамандар еңбек етуде. Сондықтан мектеп бұрынғысынша оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамыту орталығы болып қала береді. Бұл мәселе әдістемелік тұрғыдан да жеткілікті деңгейде зерттелмеген. «Көшбасшы мектеп» қызметі — бұл мектептің педагогикалық, оқушылық және ата-аналар қауымдастығының балалар көшбасшылығы мәселесіне назар аудару әрекеті. Оқу-тәрбие және сабақтан тыс жұмыстарда, соның ішінде оқушылардың өзін-өзі басқару органдарының қызметін жандандырудың бір түрі болып табылады.

Мектептің мақсаты: тәрбиеленушілердің белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыру үшін жағдай жасау.

Міндеттері:

-Жасөспірімдердің көшбасшылық әлеуетін анықтау және жүзеге асыру;

- Өзін-өзі басқару органдарының жұмысына қатысу, гимназиялық іс-шараларды, соның ішінде аптаның бес күнінің бірін мектеп күніндегі шараларды дайындау және өткізу процесінде оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту;

-Педагогтар мен ата-аналардың қоғамдық санасында балалар ұжымының көшбасшысы туралы түсінік қалыптастыру;

-Мектеп белсенділерінің көшбасшылық қабілеттерін дамыту бойынша педагогтарға әдістемелік көмек көрсету;

- Балалардың табиғи қабілеттерін анықтау бойынша бірлескен қызметке ата-аналарды тарту.

Мектепте тек көшбасшы-ұйымдастырушыларды ғана емес, сонымен қатар өзара іс-қимыл көшбасшыларын тәрбиелеуге де үлкен мән береміз. Өзара іс-қимыл көшбасшысы үшін басты мәселе — басқалардың әрекет етуіне жағдай жасау. Мұндай көшбасшыларда келесі қасиеттерді дамыту қажет: көпшілдік, жанашырлық, жауапкершілік, бастамашылдық, қамқорлық, өзін-өзі құрметтеу.

Жұмысты неден бастау керек немесе «Көшбасшы мектеп» жұмысын ұйымдастыру бойынша бірнеше ұсыныстар

Ұйымдастыру-тәрбие жұмысы мұғалімдерінің кеңесінде «Сынып жетекші көзімен балалар көшбасшысы» тақырыбында сауалнама жүргізілді. Осылайша, сынып жетекшілерімен әдістемелік жұмысты жоспарлауға қажетті сұрақтар шеңбері анықталды.Сыныптық ата-аналар жиналысында «Төменгі және орта мектеп жасындағы балалардың мінез-құлық ерекшеліктерін бағалау» сауалнамасы жүргізілді. «Референт» бағдарламасы аясында 7-8 сынып оқушыларының тұлғалық қабілеттеріне зерттеу жүргізіліп, ата-аналар нәтижелерімен таныстырылды.

Ата-аналарға «Болашақ көшбасшыны тәрбиелеу шарттары» жадынамалары дайындалды. Мүдделі ата-аналардың ішінен жобаны жүзеге асыруға көмектесуге келіскен 8 адамнан шығармашылық топ құрылды.

- Педагог- психолог -тәрбие жұмысы мұғалімдерімен бірге балалар ұжымындағы көшбасшыларды анықтау бойынша сабақтар топтамасын өткізді. Нәтижелер мен оқушылардың жеке тілектерін, ұсыныстарын ескере отырып, «Көшбасшылар мектебінің» алғашқы тыңдаушылары болған 15 белсендіден (12-17 жас) тұратын топ құрылды.

Көшбасшы мектебі сабақтарын өткізу алгоритмі:

1. Теориялық дайындық.
2. Практикум. Алынған білім негізінде нақты іс әрекетті дайындау.
3. Білік пен дағдыларды іс жүзінде асыру. Мектеп іс-шараларын өткізу процесіне қатысу.

1. Теориялық дайындық. Мұны мүдделі педагог-тренерлер жүзеге асырады. Теориялық сабақтарды өткізу педагогтерден жақсы әдістемелік дайындықты талап етеді және ойын және интерактивті әдістерді қолдану басты шарт болып есептелінеді. Сабақтың ұзақтығы 35 минуттан аспайды.

2. Практикум. Оқушылардың белсенді дербестігін қалыптастыруға жағдай жасалатын ойын. Әдетте, өткізу кезінде күрделілігі бойынша үш кезеңді белгілеуге болады: Бірінші кезең: Ұйымдастырушылардың жекелеген әрекеттерін пысықтау жаттығулары.

- Екінші кезең: Жас көшбасшылардың аяқталған әрекеттерді өз бетінше орындауы.
- Үшінші кезең: Оқушыға жұмыстың бір бөлімі тапсырылады, онда ол ойын шарты бойынша туындаған міндеттерді шешу үшін тиісті әдістерді өз бетінше таңдайды.

Бір күндік «Көшбасшы мектеп» белсенділерінің сабақ кестесі (4 сағат):

- 08.00-08.10 – Сәлемдесу (міндетті түрде қол алысу арқылы).
- 08.10-08.30 – Ережелермен танысу.
- 13.30.-13.50 – Энергия толқыны - (микроклиматты қалыптастыру).

• 13.50-14.20 – «Лидерлер зертханасы» өзіндік ұсыныс жасау.

• 14.20-14.45 – «Бақыт сандықшасы» (тілектер мен кәдесыйлар дайындау).

• 14.45-15.15 – Шығармашылық сабақтар, шебер-сынып (теория).

• 15.15-15.25 – Қозғалмалы үзіліс (музыкалық кідіріс).

• 15.25-15.45 – Шай терапиясы

• 15.45-16.30 – Практикум.

• 16.30-16.40 – «Бақыт сандықшасымен» жұмыс, өздері әзірлеген сыйлықтармен алмасу.

• 16.40-16.50 – «Күн шеңбері» (қорытынды рефлексия).

• 16.50-17.00 – Аумақты жинау, үйге қайту.

«Көшбасшы мектеп» жобасы аясында тәрбие сағаттарына негізделген жоспар.

«Болашақ көшбасшы: Өзіңді таны, өзгеге жол көрсет»

Іс-шаралар кешенінің жоспары

1-кезең: Ұйымдастыру және Эмоциялық ахуал (08:00 – 08:30)

• «Сенім қолтығы» (Сәлемдесу рәсімі): Қатысушылар бір-бірін ерекше амандасу түрлерімен қарсы алады.

• «Тұлғалық компас» (Тренинг):

• Педагог-психологтың жетекшілігімен оқушылардың ішкі әлеуетін анықтауға арналған психологиялық ойындар. Мысалы , «Менің ең мықты 5 қасиетім».

• «Ынтымақ» ұрандары: Топқа бөліну және топтық рухты көтеретін креативті ұрандар дайындау.

2-кезең: Когнитивті-теориялық блок (13:30 – 15:25)

• **«**Көшбасшылықтың 7 қыры» Шебер-сынып. Шешендік өнер, уақытты басқару (time management) және стресске төзімділік туралы қысқаша дәріс.

• **«**Жетістік формуласы**»:** Мектептің белсенді оқушыларымен немесе жергілікті БАҚ өкілдерімен дөңгелек үстел.

• «Зерттеу зертханасы**»:** Оқушылардың өздерін басқарушы ретінде сынап көруіне арналған рөлдік ойындар.

3-кезең: Практикалық-шығармашылық блок (15:45 – 16:40)

• «Бақыт сандықшасы» -креативті аймақ: Қатысушылар бір-біріне ізгі тілектер жазып, шағын кәдесыйлар, қолдан жасалған бұйымдар дайындайды.

• «Проблема – Шешім: Мектеп өмірін жақсартуға арналған шағын жобалар дайындайды. Мысалы, «Эко-мектеп», «Оқырман мектеп».

• «Жанды дауыс»: Шешендік өнерді шыңдау мақсатында аудитория алдында өз жобасын қорғау.

4-кезең: Қорытынды және Рефлексия (16:40 – 17.00)

• «Күн шеңбері» Барлық қатысушылар шеңберге тұрып, күннен алған әсерлерімен бөліседі.

• «Құндылықтар алмасу». « Бақыт сандықшасындағы» сыйлықтарды иелеріне табыстау.

• Сертификат табыстау: Көшбасшы мектебінің белсенді қатысушыларын марапаттау.

Жоспардың ерекшеліктері

1. Ұлттық тәрбие элементтері: Көшбасшылық қасиеттерді батырлар жырындағы тұлғалар немесе Абайдың «Толық адам» концепциясымен байланыстырып түсіндіруге болады.

2. Эстетика: Іс-шара өтетін бөлмені ұлттық нақыштағы заманауи дизайнмен яғни мудбордтар, мотивациялық баннерлермен безендіру ұсынылады.

3. Интерактивтілік: Қағазбастылықтан арылтып, көбіне IT-технологияларды QR- кодтар, Kahoot ойындарын қолдану жасөспірімдердің қызығушылығын арттырады.

Көшбасшы мектеп – бұл тек білім ордасы емес, ол – болашақ көшбасшылардың қалыптасу алаңы. Өмірлік бағыт, әрбір қадамын жауапкершілік пен ізгілік бар жолды ұсыну. Белсенді оқушылар ғана қоғамға шын мәнінде пайдалы, сенімді әрі рухани бай тұлғаға айналады. Осындай мектепте тәрбиеленген ұрпақ ел дамуына өз үлесін қосатын, жаңашыл, білімді әрі бәсекеге қабілетті азамат болары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы: Рауан, 2010. – 312 б.
2. Жақыпов С.М. Педагогикалық психология негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 256 б.
3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.
4. Абдуллина О.А. Общая педагогика. – Москва: Академия, 2013. – 320 с.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2014. – 384 с.
6. Выготский Л.С. Психология развития человека. – Москва: Смысл, 2005. – 1136 с.
7. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. – Москва: Академия, 2015. – 416 с.
8. Covey S.R. The 7 Habits of Highly Effective People. – New York: Free Press, 2004.
9. Maxwell J.C. Developing the Leader Within You. – Nashville: Thomas Nelson, 2018.
10. Northouse P.G. Leadership: Theory and Practice. – Sage Publications, 2021.
11. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – Teachers College Press, 2016.
12. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals. – Paris, 2017.

Резюме

В статье рассматривается концепция «школы лидерства» как инновационной образовательной среды, направленной на развитие лидерского потенциала учащихся и формирование успешной личности. Обосновывается необходимость перехода от традиционной модели обучения к развитию социальной активности, ответственности и навыков принятия решений у обучающихся. Автор раскрывает сущность школы лидерства и определяет её основные направления: развитие ученического самоуправления, вовлечение в

проектную и творческую деятельность, поддержка социальных инициатив.В работе представлены теоретические и практические аспекты формирования лидерских качеств, включая тренинги, практикумы, интерактивные методы и воспитательные мероприятия. Особое внимание уделяется роли педагогов и родителей в развитии личности ребёнка и создании благоприятной образовательной среды. В результате исследования делается вывод о том, что школа лидерства является эффективной педагогической моделью, способствующей формированию гражданской позиции учащихся, повышению их социальной ответственности и конкурентоспособности.

Ключевые слова: *школа лидерства, лидерство, личностное развитие, ученическое самоуправление, воспитательная работа, инновационное образование.*

Summary

The article examines the concept of a "leadership school" as an innovative educational environment aimed at developing students' leadership potential and forming a successful personality. The study substantiates the need to move beyond traditional teaching approaches toward fostering social activity, responsibility, and decision-making skills among students. The author reveals the essence of a leadership school and identifies its main directions: the development of student self-government, involvement in project-based and creative activities, and support for social initiatives. The paper presents both theoretical and practical aspects of leadership development, including training sessions, workshops, interactive methods, and educational activities. Particular attention is given to the role of teachers and parents in supporting student development and creating a supportive educational environment. The study concludes that a leadership school represents an effective pedagogical model that promotes the formation of civic engagement, enhances social responsibility, and increases students' competitiveness.

Keywords: *leadership school, leadership, personal development, student self-government, educational work, innovative education.*

УДК 37.091

ЗАМАНАУИ МЕКТЕП КОНТЕКСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУЫ МЕН ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІН ДАМЫТУДАҒЫ ДИРЕКТОРДЫҢ ОҚУ ІСІ ЖӨНІНДЕГІ ОРЫНБАСАРЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Дуненбаева Камшат Калилиаевна
Жамбыл облысы әкімдігі білім басқармасының оқу-әдістемелік орталығының әдіскері
87766562191, kdunenbaeva@yandex.kz

Бұл мақала білім беру ұйымдарындағы директордың оқу ісі жөніндегі орынбасарларының (ДОІЖО) кәсіби әлеуетін басқару және әдістемелік кураторлық тәжірибелерін жан-жақты зерттеуге арналған. Зерттеу Жамбыл облысы бойынша 2025 жылы қазан айында жүргізілген сараптамалық талдауға негізделеді. Деректерге сүйене отырып, 639 орынбасардың корпусындағы кадрлық құрамның сапалық сипаттамасы анықталды және олардың білім сапасын арттыруға қосқан үлестері талданды. Зерттеу нәтижесінде ДОІЖО-ның мектепішілік басшылықтағы рөлі, олардың кадрлық әлеуеті мен педагогикалық тәжірибесі, сондай-ақ оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектісін дамытуға бағытталған стратегиялық шаралар қарастырылады. Ұсынылатын басқарушылық және әдістемелік іс-шаралар мектептегі білім сапасын жүйелі арттыруға бағытталған.

Түйін сөздер: *педагогикалық менеджмент, директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары (ДОІЖО), сыни ойлау, эмоциялық интеллект, әдістемелік кураторлық, кәсіби даму.*

Қазақстан Республикасы үшін білім беру жүйесін дамыту – мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының бірі. Қазіргі таңда ең бірінші мақсаты – оқу сапасын арттыру және оның тұрақты еселенуін қамтамасыз ету. Бұл мақсатқа жетуде мектепішілік басқарудың, соның ішінде директордың оқу ісі жөніндегі орынбасарларының (ДОІЖО) қызметі ерекше рөл атқарады. ДОІЖО-лар оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырушы әрі үйлестіруші ретінде мектептегі академиялық саясат пен педагогикалық үрдістерді басқаруға жауапты болады. Олар сыныптағы сабақтардың сапасына бақылау жасап, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы жұмысқа әдістемелік көмек көрсетеді.

Заманауи мектеп контексінде оқушылардың сыни ойлау қабілетін және эмоциялық интеллект дағдыларын дамыту – білім беру реформасының басым бағыттарының бірі. Халықаралық ұйымдардың тәжірибесіне сәйкес, ақпаратты талдау, күрделі мәселелерді шешу және эмоционалды қарым-

қатынастарды реттеу сияқты қабілеттер оқушыларды XXI ғасырдың талаптарына бейімдейді. UNESCO-ның ұсынымдары бойынша, білім беру бағдарламалары осындай дағдыларды жүйелі түрде дамытуға бағытталуы тиіс. Сондықтан мектеп басшылығы мен ДОІЖО-лардың міндеті – педагогтарды осы бағытта қолдап, тиісті әдістемелік қолдау ұйымдастыру.

Бұл зерттеуде Жамбыл облысының мектептеріндегі ДОІЖО корпусына қатысты нақты статистикалық мәліметтер мен сапалық сараптамалар пайдаланды. 2025 жылғы қазан айында өткізілген мониторингте облыстағы барлық 639 ДОІЖО қамтылып, олардың демографиялық құрамы, біліктілігі, еңбек өтілі мен санаттары деректерге негізделді. Сонымен қатар педагогикалық және психологиялық зерттеулер (мысалы, эмоциялық интеллект туралы) әдістемелік қор ретінде сарапқа алынды. Осы мәліметтер мен теориялық тұжырымдар негізінде біз мектептік басқарудың стратегиялық бағыттарын және ДОІЖО-лардың бала оқыту сапасына әсерін талдап, нақты ұсыныстар дайындадық.

Зерттеу жұмысы облыстық білім басқармасының 2025 жылғы қазан айында жүргізілген кең ауқымды сараптамалық талдауға негізделген. Талдау аясында облыстық білім басқармасы мен аудандық білім бөлімдерінен алынған ресми статистика мен есептер пайдаланылды. Мәліметтерге 639 мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасарының жеке карточкалары енгізілді. Атап айтқанда жиналған көрсеткіштерге төмендегілер кірді:

- Демографиялық мәліметтер: жынысы, қызмет орны (қала/ауыл), мектеп түрі (жалпы/арнайы).
- Біліктілік деңгейі: жоғары білім (кәсіптік мамандығы мен ғылыми дәреже), бітірген оқу орны (мемлекеттік немесе жеке ЖОО, күндізгі/сырттай бөлім).
- Педагогикалық өтіл: мектепте мұғалім, директор немесе орынбасар ретінде жұмыс істеген жылдары.
- Лауазымдық өтіл: директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары болған жылдар саны.
- Санаттары: педагогикалық санат (педагог-зерттеуші, сарапшы, шебер, модератор, санаттағы деңгейі).
- Қайта даярлау курстарынан өту: соңғы үш жылда біліктілікті арттыруға қатысу, курстар тізімі.

Мәліметтерді өңдеу үшін статистикалық талдау әдістері (пайыздық анализ және салыстырмалы талдау) қолданылды. Сонымен қатар сапалық сараптама жүргізіліп, облыстық әдіскерлер мен кураторлардың пікірлері ескерілді. Жиналған деректерді жүйелеу және визуализациялау үшін Google Sheets сияқты цифрлық құралдар пайдаланыла отырып, диаграммалар мен кестелер құрылды. Бұл әдістер паралельді болашақтағы жұмыстарға да негіз болатын цифрлық мониторинг жүйесін ілгерілетуге септігін тигізеді.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің 2025–2029 жж. білім дамыту тұжырымдамасы, сонымен қатар жергілікті білім сапасы жөніндегі стратегиялар мен әдістемелік нұсқаулықтар (мысалы, «Сыни ойлау және XXI ғасыр дағдылары») негізге алынды. Эмоциялық интеллект және сыни ойлау туралы заманауи теориялық еңбектер (мысалы, Гоулманның эмоциялық интеллект туралы еңбектері, сонымен бірге

Қазақстандық білім саласының зерттеулері) зерттеу қорытындыларын интерпретациялау үшін пайдаланылды.

Нәтижелер

1-кесте. ДОІЖО корпусының сапалық құрамы (2025 ж.)

Көрсеткіш атауы	**Саны (адам)**	**Үлесі (%)**
Жалпы ДОІЖО саны	639	100%
Мектептердің деңгейі:		
Жалпы орта мектептерде	605	94,70%
Негізгі мектепте	32	5,00%
Бастауыш мектепте	2	0,30%
Қызмет орны:		
Қалалық мектептерде	240	37,60%
Ауылдық мектептерде	399	62,40%
Мектеп тілдері:		
Қазақ тілінде оқытатын мектептерде	406	64,00%
Орыс тілінде	9	1,40%
Аралас мектептерде	224	35,10%
Жыныс құрамы:		
Әйел	538	84,20%
Ер	101	15,80%
Білімі мен ғылыми дәрежесі:		
Жоғары білімді	639	100%
Магистр дәрежесі барлар	75	11,90%
Күндізгі бөлім түлегі	347	54,30%
Сырттай бөлім түлегі	132	45,70%
Оқу орны түрі:		
Мемлекеттік ЖОО-дан	507	79,30%
Жеке ЖОО-дан	132	20,70%
Педагогикалық санаты:		
Педагог-зерттеуші	338	52,90%
Педагог-сарапшы	201	31,50%
Екінші санатты	222	34,70%

Үшінші санатты	177	28,00%
Бірінші санатты	64	10,00%
Модератор	58	9,10%
Педагог-шебер	25	3,90%

Еңбек өтілі мен тұрақтылық талдауы

2-кесте. Тәжірибе мен лауазымдық өтілдің салыстырмалы көрсеткіші

Өтіл мерзімі	**Жалпы педагогикалық өтіл**	**ДОІЖО лауазымындағы өтіл**	**Осы мектептегі жұмыс өтілі**
0–3 жыл	1 (0,2%)	154 (24,1%)	184 (29,1%)
3–5 жыл	2 (0,3%)	79 (12,4%)	95 (14,5%)
5–10 жыл	30 (4,7%)	132 (20,7%)	140 (21,7%)
10–15 жыл	77 (12,1%)	111 (17,4%)	99 (15,5%)
15 жылдан жоғары	529 (82,8%)	163 (25,5%)	121 (18,9%)

Оқу жүктемесі және біліктілікті арттыру

3-кесте. Оқу процесіне қатысу және кәсіби даму

Көрсеткіш атауы	**Саны (адам)**	**Үлесі (%)**
Сабақ беру пәндері:		
Инварианттық компонент (негізгі пәндер)	514	80,40%
Вариативті компонент пәндері	59	9,20%
Сабақ бермейді	66	10,30%
Біліктілікті арттыру:		
Соңғы 3 жылда қайта даярлаудан өткендер	624	97,70%

Жалпы алғанда, Жамбыл облысы бойынша сараптамалық талдау ДОІЖО корпусының біліктілік және тәжірибе жағынан күшті екендігін көрсетеді. Алайда топ ішінде көшбасшылық және инновациялық менеджмент тұрғысынан теңсіздіктер мен даму бағыттары айқындалды.

Жұмыс орындарының үлестік айырмашылығы: 62,4% орынбасар ауыл мектептерінде қызмет етеді, бұл дегеніміз методологиялық қолдау ауылға бағытталуы қажет. Облыстағы барлық аудандық білім бөлімдері ДОІЖО-лар арасында әдістемелік семинарлар, кеңес отырыстарын жүйелі өткізуінің мәні зор. Бұл көрсеткіш республикалық бағдарламада қарастырылған «білім сапасы теңестіру» приоритеттеріне сәйкес келеді.

Кадрлық құрам: әйелдердің үлесі жоғары (84,2%). Бұл ауыл және қала мектептерінде мұғалім-тәрбиешілер контингентінің негізін құрайды. Ғылыми әдебиет көрсеткендей, әйел мұғалімдер коммуникативтік және

эмоционалдық интеллекті жоғары, ол оқушыларға қолдау көрсетуде артықшылық береді. Облыстық білім кеңестерінде әйел педагогтардың рөлін күшейту орынбасарлар корпусында сабақ беру тәжірибесі мен оқушыларды тәрбиелеуге жаңа мүмкіндіктер береді.

Педагогикалық өтіл мен жұмыс өтілі арасындағы алшақтық: 82,8% педагогтар 15 жылнан астам тәжірибелі болса, тек 25,5%-ы ғана ұзақ уақыт директор орынбасары ретінде қызмет атқарған. Басқарушылық тәжірибесі аз жас орынбасарлар көп болғандықтан, олардың біліктілігін арттыру мен тәжірибелі мамандармен ықпалдастық маңызды. Яғни, мектепке жаңадан келген орынбасарларды индукциялық бағдарламалар, супервизиялар арқылы оңтайлы интеграциялау керек.

Білім деңгейі мен даярлық: Барлық орынбасар жоғары білімді болғандықтан, теориялық негізі күшейтілген. 79,3%-ы мемлекеттік ЖОО бітірген, бұл білім сапасының стандарттарын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар 34,7% екінші санат, 52,9% «педагог-зерттеуші» санатында болуы – әдістемелік жұмыстарға белсенді қатысатын біліктілігі жоғары мамандардың көп екенін көрсетеді. Бұл саладағы мұғалімдер қауымдастығында үздік практикаларды кең таратуға мүмкіндік береді.

Бұл талдау деректері Қазақстанда педагогикалық менеджменттің басым бағыттарын көрсетеді. Сарапшылар атап өткендей, сыни ойлау мен эмоциялық интеллект – оқыту үдерісінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс. Ресей мен әлемдік зерттеулер педагогтың эмоциялық интеллекты жақсы дамыған жағдайда оқу-тәрбие тиімділігінің артатынын дәлелдеген. Мектеп әкімшілігі мен әдіскері осы нәтижелерді ескере отырып, оқу үрдісіне конструктивті әдістер (проектік, проблемалық оқыту) мен EQ дамыту жаттығуларын енгізуді жеделдетуі қажет.

Зерттеу нәтижелері мен педагогикалық менеджмент тұжырымдамаларына негізделе отырып, білім сапасын арттыруға бағытталған нақты шаралар ұсынылады:

Қысқа мерзімді (6–12 ай):

- Менторлық жүйе: жас (0–3 жылдық) орынбасарларға тәлімгерлік жұптарын құру. Тәжірибелі директорлар мен әдіскерлерден құралған топ жас мамандарды бағыттап, апта сайынғы супервизия өткізеді.
- Lesson Study сессиялары: әр ай сайын бірлескен сабақ талдау кездесулерін өткізу (барлық мектептер бойынша тематика бойынша топқа бөлініп). Мұның мақсаты – мұғалімдердің тәжірибе алмасуы мен сыни ойлау сабақтарын дамыту.
- Эмоциялық интеллект тренингтері: педагогтардың стресске қарсы тұруы мен сабырлы жұмыс істеуін қамтамасыз ету мақсатында топтық коучингтер, EQ жаттығулары ұйымдастыру. (З. Сардарова зерттеуі бойынша, оқытушыларда EQ-ның жоғары деңгейі оқытудағы күйзелісті азайтады).

Орта мерзімді (1–3 жыл):

- «Көшбасшылық мектебі» бағдарламасы: ДОІЖО-ларға арналған көшбасшылық және білім басқару курстарын іске қосу. Оқып жатқан кадрлар рейтингілік жүйеде ынталандырылып, педагогтық жобалар дайындалсын.

- Цифрлық мониторинг құралдары: Google Sheets, Excel бағдарламалары арқылы ДОІЖО корпусының ақпараттық базасын жасау. Әр орынбасарға жеке карта (адам картасы) жүргізіп, оның біліктілік деңгейі, курстар нәтижесі мен мектептегі оқыту сапасы динамикасын бақылау. Бұл облыстық әдістемелік орталықтарға автоматтандырылған талдау жүргізуге мүмкіндік береді.
- Оң тәжірибені тарату: табысты мектептердің ДОІЖО-ларының қолданған инновациялық жобаларын және «педагог-зерттеушілердің» зерттеу нәтижелерін облыстық, аудандық семинарларда кеңінен талқылау. Жаңа әдістемелерді енгізу үшін өңірлік әдістемелік құралдар шығару.

Ұзақ мерзімді (3 жылдан әрі):

- Білім сапасын қамтамасыз ететін интегративті жүйені дамыту: облыстық білім басқармасының талдау орталықтарын құру, олар үздіксіз деректер жинап, тиімділік көрсеткіштері бойынша бақылау жүргізеді.
- Менеджменттік стандарттарды бекіту: ДОІЖО-ға қойылатын кәсіби стандарттарды жаңарту, соның ішінде сыни ойлау мен EQ дағдыларын дамытуға қатысты критерийлерді енгізу.
- Ғылыми-әдістемелік зерттеу: педагогикалық менеджмент пен мектеп басшыларын дайындауда ғылыми-әдістемелік зерттеулерді ілгерілету.

ДОІЖО-лар сандық бөлінісі (пайызбен)

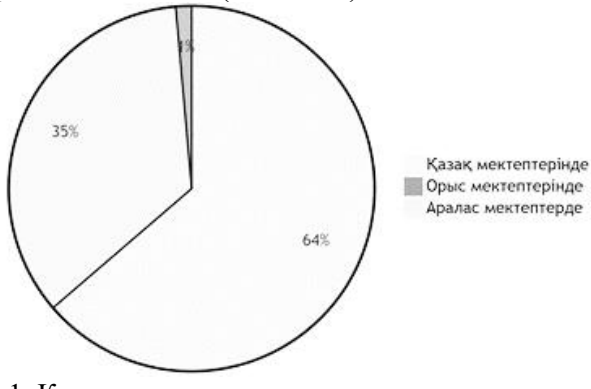

Диаграмма 1. Қызыл: қазақ, көк: орыс, жасыл: аралас мектептердегі орынбасарлардың үлесі.

Диаграмма 2. Орынбасарлар корпусындағы өтіл мөлшері (пайызбен). Жас орынбасарлар басым.

Диаграмма 3. Кураторлық жұмыс моделі: баяндамашы – әрекет – бағалау циклдары.

Қосымша: Орынбасардың заманауи портреті (Чек-лист)

1. Кәсіби профиль: Жалпы педагогикалық тәжірибе, жоғары білім деңгейі, ғылыми немесе магистрлік дәреже көрсетілген бе?

2. Лауазымдық өтілі: 0–3 жылдық жаңа орынбасар ма? Бұл туралы индукциялық бағдарлама жоспарланған ба?

3. Сыни ойлау дағдылары: Сыни кері байланыс беруге дайын ба, оқытуды талдау тәжірибесі бар ма? (Lesson Study әдісіне қатысу мүмкіндігі)

4. Эмоционалды интеллект: EQ деңгейін көтеруге арналған жаттығуларға қызығушылығы мен мотивациясы бар ма?

5. Цифрлық дағдылар: Google Sheets пен аналитикалық құралдарды қолдана алады ма? Мәліметтер базасын жүргізе ала ма?

6. Жұмыс жоспары: Жылдық әдістемелік жоспары мен кәсіби даму мақсаттары нақты айқындалған ба?

7. Қолдау жүйесі: Ментор белгіленген бе, біліктілікті арттыру курстарына қатысу жоспары бар ма?

Бұл чек-лист облыстық кураторға әрбір орынбасардың даярлығын жүйелі талдауға және қажеттілігіне қарай жекелеген қолдау түрлерін белгілеуге көмекші құрал ретінде қызмет етеді.

Қорытындылай келе, 2025 жылғы қазан айындағы облыстық сараптамалық талдау мектеп әкімшілігінің кәсіби әлеуетін жан-жақты бағалады. Корпустың сапалық құрамындағы жоғары көрсеткіштер (639 ДОІЖО-ның 100%-ы қамтылған талдау, 82,8%-ы 15+ жыл тәжірибелі) білім беру жүйесін басқару саласында оң нәтижелерге негіз қалады. Сонымен қатар, талдау жас мамандар санын, олардың сырттай және мемлекеттік емес ЖОО-дан білім алуын, әйелдердің басым екенін көрсетті.

Қорытындылай келе, директордың оқу ісі жөніндегі орынбасарлары білім беру жүйесінің стратегиялық буыны болып табылады. Олардың білім сапасын арттыруға қосқан үлесін басқару арқылы ғана мектептердегі білім тиімділігін арттыруға болады. Ынталы шәкірттердің сыни ойлау мен эмоциялық интеллектісін дамыту арқылы облыс мектептерінің жалпы білім көрсеткішін жоғарылату жоспарлануда.

Ұсынылған шаралар (менторинг, Lesson Study, EQ-ны дамыту, цифрлық мониторинг) мектеп басшыларын «басқару мен әдістемені ұштастыруда» жаңа стандарттарға жетелеуге бағытталған. Осы кешенді әдістер арқылы білім беру басқармасы «Мен бәрін бақылап, жүйені дамыту жолын білемін» деген стратегиялық ұстанымына қол жеткізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы №249 қаулысы. – Қолжетімді: https://adilet.zan.kz

2. Жамбыл облысы білім басқармасының 2025 жылғы сараптамалық деректері. – Тараз, 2025. (ішкі қызметтік материал).

3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 560 с.

4. Сардарова Ж.И., Аутаева А.Н., Рсалдинова А.К., Кемешева А.М. Эмоциональный интеллект как показатель готовности современных педагогов к профессиональной деятельности // Journal of Educational Sciences. – 2021. – №2 (67). – С. 28–37.

5. UNESCO. Global Framework on Social and Emotional Learning (SEL). – Paris: UNESCO, 2025. – Қолжетімді: https://www.unesco.org

Резюме

Данная статья посвящена комплексному исследованию управления профессиональным потенциалом заместителей директора по учебной работе (ЗДУР) и практик методического кураторства в организациях образования. Исследование основано на аналитических данных, полученных в Жамбылской области в октябре 2025 года. На основе собранных данных проведён качественный анализ кадрового состава 639 заместителей и их вклада в повышение качества образования. В результате исследования рассматривается роль ЗДУР во внутришкольном управлении, их кадровый потенциал и педагогический опыт, а также стратегические меры, направленные на развитие критического мышления и эмоционального интеллекта учащихся. Предлагаемые управленческие и методические меры направлены на системное повышение качества образования в школе.

Ключевые слова: *педагогический менеджмент, заместитель директора по учебной работе, критическое мышление, эмоциональный интеллект, методическое кураторство, профессиональное развитие.*

Summary

This article is devoted to a comprehensive study of managing the professional potential of deputy principals for academic affairs and methodological mentoring practices in educational institutions. The research is based on analytical data collected in the Zhambyl region in October 2025. Based on the data, a qualitative analysis of the кадровый composition of 639 deputy principals and their contribution to improving the quality of education was conducted. The study examines the role of deputy principals in school management, their professional capacity and pedagogical experience, as well as strategic measures aimed at developing students' critical thinking and emotional intelligence. The proposed managerial and methodological measures are aimed at systematically improving the quality of education in schools.

Keywords: *educational management, deputy principal for academic affairs, critical thinking, emotional intelligence, methodological mentoring, professional development.*

ОӘК: 372.874

БАЛАНЫ ЕҢБЕККЕ БАУЛУДАҒЫ ТИІМДІ ТӘСІЛДЕР

Таалайбекқызы Айша
Шамшырақ ұлттық мектебі, Алматы
Бейнелеу өнері және еңбекке баулу пәні мұғалімі

Түйін. *Мақалада бастауыш сынып оқушыларын еңбекке баулудың заманауи әрі тиімді жолдары қарастырылады. Мұғалім тәжірибесінде қолданылатын «мәнет жүйесі», практикалық тапсырмалар, ойын элементтері және жәрмеңке форматы арқылы оқушылардың еңбек мәдениетін қалыптастыру, жауапкершілігін арттыру және оқу мотивациясын күшейту жолдары сипатталады. Ұсынылған әдістер оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытып, еңбекке деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.*

Түйін сөздер: *еңбекке баулу, бастауыш сынып, мәнет жүйесі, практикалық тапсырмалар, ойын элементтері, жәрмеңке, еңбек мәдениеті, жауапкершілік, оқу мотивациясы, шығармашылық қабілет.*

Еңбекке баулу – баланың өмірге икемделуін, дербестігін және жауапкершілігін қалыптастыратын маңызды тәрбие құралы. Еңбек арқылы адам өз қолымен жасампаздық әрекетке араласып, қоршаған ортаны танып, оны өзгертудің жолдарын үйренеді. Сондықтан мектеп қабырғасынан бастап оқушыларды еңбекті құрметтеуге, өз ісін нәтижелі орындауға баулу – тұлға тәрбиесіндегі басты бағыттардың бірі болып саналады. Еңбекке баулу сабағын ұйымдастыру барысында мұғалімнің мақсаты – баланы қарапайым еңбек әрекетіне ғана емес, еңбектің адам өміріндегі мәнін түсінуге жетелеу. Оқушылар түрлі материалдармен жұмыс істеу, заттарды жөндеу, табиғи ресурстарды ұқыпты пайдалану, тұрмыста кездесетін қарапайым мәселелерді шешу сияқты әрекеттерді орындай отырып, практикалық тәжірибе жинақтайды. Бұл үдеріс олардың ойлау, елестету және ұжыммен өзара әрекеттесуге қабілеттерін дамытады. Еңбекке баулудың тәрбиелік мәні – баланы табандылыққа, шыдамдылыққа және еңбексүйгіштікке үйретуінде. Өз қолымен жасаған заттың нәтижесін көрген балада қанағат сезімі, өз ісіне сенім және алға ұмтылыс пайда болады. Еңбек әрекетінде бала ұжымда жұмыс істеуді, нақты мақсат қоюды және сол мақсатқа жетуді меңгереді. Қазіргі қоғамда еңбекке баулудың мазмұны да жаңарып отыр. Тек қол еңбегін емес, заманауи технологияларды саралап пайдалану, тұрмыстық және экологиялық мәдениетті қалыптастыру да – еңбек тәрбиесінің маңызды бөлігі. Шығармашылық жобалар, көрме жұмыстарын ұйымдастыру, табиғи материалдармен немесе екінші реттік заттармен бұйым жасау сияқты практикалық тапсырмалар оқушылардың қиялын дамытып, экологиялық ойлау мен үнемшілдікке баулиды. Жалпы айтқанда, еңбекке баулу – оқушыны тек қана белгілі бір әрекетке үйрету емес, ол оның өмірге деген көзқарасын, құндылық бағдарын және рухани мәдениетін қалыптастырады. Еңбек арқылы бала өзін тұлға ретінде сезінеді, өз күшіне сеніп, қоғамға пайдалы болуға талпынады. Мұғалімнің міндеті – осы сезімді оята отырып, жас ұрпақты еңбекке сүйіспеншілік рухында тәрбиелеу. Бастауыш сынып кезеңі – баланың тұлғалық қасиеттері мен мінез-құлық дағдылары қалыптасатын маңызды шақ. Сол себепті еңбекке баулу – тек қана қол еңбегі сабағы емес, ол адамның еңбексүйгіштікке, ұқыптылыққа және жауапкершілікке тәрбиелену үдерісі.

Оқушылардың жауапкершілігін арттырады:			
сыныптағы құралдар мен материалдарды реттеу, жинастыру;	күнделікті жеке жұмыс орнын таза сақтау;	өздігінен шығармашылық жұмыстар орындау (мини-мүсіндер жасау, коллаж құрастыру, сурет альбомын безендіру);	үй тапсырмасын ата-анамен бірлесе орындау.

Бала еңбексүйгіштікті ойын, тәжірибе және шығармашылық белсенділік арқылы меңгереді. Осы тұрғыда педагогикалық тәсілдерді жаңарту, жаңа форматтағы әрекеттерді сабақ мазмұнына енгізу өзекті болып табылады. Бастауыш мектеп жасындағы балалар үшін еңбекке баулудың ең тиімді жолы практикалық іс-әрекетке қатысу. Сабақта қарапайым, бірақ жүйелі түрде ұйымдастырылған тапсырмалар оқушылардың өзіндік жауапкершілігін арттырады.

Мұндай әрекеттер балаларды еңбек мәдениетінің қарапайым дағдыларына ұқыптылық, ұйымшылдық және мақсаттылыққа үйретеді. Сабақ барысында оқушылардың белсенділігі мен қызығушылығын арттыру мақсатында “мәнет жүйесін” қолдану тиімді. Әр сабақ соңында тапсырманы толық орындаған балаға 1 “мәнет” шағын қағаз ақша түрінде беріледі. Белгілі бір кезең ішінде мысалы, тоқсан соңында ең көп мәнет жинаған оқушыларға шағын жәрмеңкеге қатысу мүмкіндігі ұсынылады. Жәрмеңке барысында балалар өздері жасаған немесе сынып бұйымдары арасынан ұнаған заттарды сол жинаған мәнеттеріне “сатып алады”.

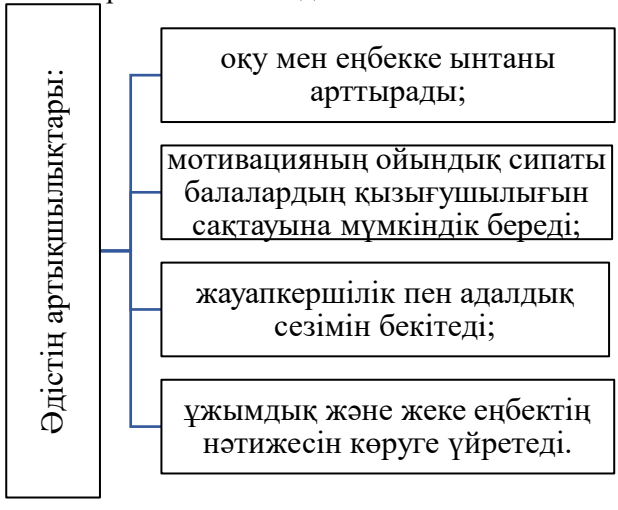

Бұл тәсіл gamification (ойындандыру) элементтеріне негізделген мотивациялық модель ретінде жылдан-жылға кеңінен қолданылуда. Шығармашылық және ойын қызметі – бастауыш сынып оқушыларына тән ең тиімді психологиялық орта. Сабақта келесі тәсілдер оң нәтиже береді: топтық жарыстар: *«Кім шапшаң тапсырманы орындайды?», «Ең ұқыпты топ»*; ұжымдық жобалар: қалдық материалдардан көрме бұйымдары жасау; “Сурет пен әңгіме” әдісі – оқушы сурет салып, оған байланысты қысқаша әңгіме немесе ертегі құрастырады. Ойын әдістемелері оқушы белсенділігін арттырып қана қоймай, өз еңбегін түсінуге, бағалауға және сын тұрғысынан қарауға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, бастауыш сынып оқушыларын еңбекке баулудағы тиімді тәсілдерге практикалық іс-әрекет, шығармашылық тапсырмалар, ойын формалары және “мәнет жүйесі” арқылы ынталандыру жатады. Бұл әдістер баланың дербестігін, жауапкершілігін, ұжымшылдығын

және шығармашылық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді. Жәрмеңке форматы оқушылардың еңбегін бағалауға, нәтижесін көріп, жетістік сезімін бастан кешіруге жол ашады. Демек, педагогтың міндеті еңбекке баулуда формалды тапсырмалардан гөрі, оқушыға шынайы жетістік пен эмоциялық қанағаттану тудыратын шығармашылық ортаны қалыптастыру. Оқушылардың еңбекке деген қызығушылығын оны практикалық түрде қолдану арқылы арттыруға болады. Мысалы, оқушылар өз қолдарымен жасаған бұйымдарын сатып, оның нәтижесін өздері көруге мүмкіндік алады. Бұл тәсілдер оқушылардың тек білім алуымен шектелмей, сонымен қатар олардың тұлғалық дамуына да үлкен әсер етеді. Оқушылар өз еңбегінің құнын түсініп, жауапкершілікпен жұмыс істеуге үйренеді. Осылайша, еңбекке баулу процесі оқушылардың жан-жақты дамуына, өмірге дайын болуына және табысты тұлға қалыптасуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, мұғалімдер оқушылардың жеке қабілеттерін е berücksichtigen, оларды қолдау және бағыттау арқылы еңбекке баулу процесін тиімдірек ете алады. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға арналған тапсырмалар мен жобалар олардың болашақ өмірінде де маңызды рөл атқарады. Еңбекке баулу – бұл тек білім беру ғана емес, сонымен қатар оқушыларды өмірге дайындаудың маңызды бөлігі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбдіғаппарова, Г. Бастауыш сыныпта еңбекке баулу әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2018. – 156 б.

2. Қайырбаева, С. Бастауыш сынып оқушыларының еңбек дағдыларын дамыту жолдары. – Астана: Фолиант, 2020. – 112 б.

3. Тұяқбаева, Л. Ойын технологиялары арқылы оқушылардың мотивациясын арттыру. – Алматы: Рауан, 2019. – 98 б.

4. Құсайынова, Ә. Бастауыш мектеп педагогикасы: әдіснамалық негіздер. – Алматы: Білім, 2017. – 210 б.

Резюме

В статье рассматриваются современные и эффективные способы трудового воспитания учащихся начальных классов. Описываются методы «монетной системы», практических заданий, игровых элементов и формата ярмарки, направленные на формирование трудовой культуры, развитие ответственности и повышение мотивации учащихся. Представленные подходы способствуют развитию творческих способностей и интереса к труду.

Ключевые слова: *трудовое воспитание, начальная школа, монетная система, практические задания, игровые элементы, ярмарка, трудовая культура, ответственность, учебная мотивация, творческие способности.*

Summary

The article explores modern and effective approaches to labor education in primary school. It describes the use of a coin-based system, practical tasks, game elements, and a fair-format activity aimed at developing students' work culture, responsibility, and motivation. The proposed methods enhance creativity and increase students' interest in work-related activities.

Keywords: *labor education, primary school, coin system, practical tasks, game elements, fair, work culture, responsibility, learning motivation, creative skills.*

ОӘК: 372.874 (2)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҒЫНДА ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Таалайбекқызы Айша
Шамшырақ ұлттық мектебі
Бейнелеу өнері және еңбекке баулу пәні мұғалімі

Түйін. *Мақалада бейнелеу өнерінің тарихи даму кезеңдері және қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық ресурстарды қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Ежелгі үңгір суреттерінен бастап заманауи цифрлық графикаға дейінгі өнер эволюциясы талданып, оның мәдени-рухани маңызы айқындалады. Сонымен қатар бастауыш сыныптағы бейнелеу өнері сабақтарында интерактивті тақта, мультимедиялық материалдар, онлайн платформалар мен графикалық бағдарламаларды қолданудың тиімді жолдары сипатталады. Цифрлық технологияларды орынды пайдалану оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытып, ақпараттық сауаттылығын арттыруға ықпал ететіні негізделеді.*

Түйін сөздер: *бейнелеу өнері, цифрлық ресурстар, көркем білім, шығармашылық, цифрлық технология, бастауыш білім.*

Адамзат мәдениетінің алғашқы және ең көне түрлерінің бірі визуалды өнер-бейнелеу. Ол адамдардың өмір салтымен, тұрмыс-тіршілігімен, рухани ізденістерімен тығыз байланысты дамып отырған. Ежелгі дәуірде адамдар алғашқы суреттерін үңгір қабырғаларына салған. Бұл суреттер аң аулау көріністерін, күнделікті тіршілікті бейнелеп, сол замандағы адамдардың ойы мен көзқарасын білдірген. Мұндай туындылар Франция мен Испаниядағы Ласко, Альтамира үңгірлерінен табылған.

Кейінірек бейнелеу өнері өркениеттің дамуына сай жаңа сипат алды. Ежелгі Египет өнері қатаң ережелер мен шартты белгілерге негізделді. Мұнда адам бейнесі профиль түрінде, дене бөлігі ерекше тәртіппен бейнеленді. Олар сурет пен мүсінді діни түсініктермен ұштастырып, фараон мен құдайларды мадақтау құралы етті.

Ежелгі Грекия мен Римде бейнелеу өнері жаңа деңгейге көтерілді. Гректер адам мүсінін шынайы, үйлесімді және сымбатты етіп сомдады. Бұл дәуірде өнер адамның сұлулығын, дене үйлесімін мадақтады. Римде мүсін мен мозаика, фреска түрлері кең тарады.

Орта ғасырларда бейнелеу өнері діни тақырыптарға бағытталды. Иконаларда және витраждарда Киелі кітап сюжеттері бейнеленіп, шіркеу безендірулерінде маңызды рөл атқарды. Бірақ XIV–XV ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірінде (Ренессанс) өнер қайтадан адамға бет бұрды. Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рафаэль сияқты ұлы суретшілер адамның рухани және физикалық сұлулығын терең бейнелей білді.

Жаңа дәуірде бейнелеу өнерінің түрлері мен бағыттары көбейді: реализм, импрессионизм, кубизм, сюрреализм сияқты түрлі ағымдар пайда

болды. Әрқайсысы дүниені өзінше түсіндіруге, адамның ішкі сезімін көрсетуге тырысты. XIX–XX ғасырларда өнер адамның ой әлемін, қиялын, эмоциясын жеткізудің әмбебап негізгі мінездеме тіліне айналды.

Қазақ бейнелеу өнерінің тарихы да бай және терең. Көшпелі халықтың тұрмысынан туындаған ою-өрнек, киіз үй безендіруі, зергерлік бұйымдар — халқымыздың көркемдік талғамының айғағы. XX ғасырда Ә.Қастеев, Қ.Тележанов, С.Мәмбеев, Н.Нүрмұхамедов сынды суретшілер ұлттық тақырыпты әлемдік деңгейге көтеріп, қазақ кескіндемесінің негізін қалады. Тұрмыстық, ботальдық еңбектері шығармашылық құндылыққа ие.

Бүгінгі таңда бейнелеу өнері жаңа даму сатысына көтеріліп отыр. Цифрлық технологиялардың енгізілуі көркемдік білім беру процесін түбегейлі өзгертті. Қазіргі білім беру жүйесінде сандық құралдарды қолдану – заман талабы. Әсіресе бастауыш сыныптағы бейнелеу өнері сабақтарында визуалды материалдар, интерактивті тақталар мен мультимедиялық ресурстардың маңызы зор. Оқушылар сурет салу, түстерді үйлестіру, композиция құрастыру сынды дағдыларды заманауи визуалды ортада меңгере отырып, шығармашылық ойлау қабілетін дамытады.

Егер бұрынғы дәуір суретшілері табиғи бояулар мен материалдарға сүйеніп, қағаз бен кенепті негізгі құрал етсе, қазір бала компьютерлік планшеттер, графикалық бағдарламалар арқылы өз қиялын еркін жүзеге асыра алады. Бұл үрдіс бейнелеу өнерінің мазмұнын байытып, көркемдік тілін кеңейтеді. Сонымен қатар, цифрлық технологияны пайдалану оқушылардың ақпараттық сауаттылығын арттырып, заманауи эстетикалық ойлау мәдениетін қалыптастырады.

Осылайша, көне дәуірдегі үңгір суреттерінен бастап қазіргі заманғы цифрлық графикаға дейінгі аралық – адамзаттың бейнелеу өнері арқылы дүниені танудағы үздіксіз ізденіс жолын көрсетеді. Өнер тарихы мен технологиялық даму арасындағы бұл сабақтастық көркем мәдениеттің мәңгілік құндылығын, оның қоғам мен жеке тұлғаның дамуына ықпалын айқындайды.

Бейнелеу өнері сабағында қолданылатын цифрлық ресурстар айта кетерліктей басқа пәндерден ерекшеленбейді. Бірақ сабақ барысында түрлі электронды ресурстарды қолдануға болады: презентацияларды тақырыпты ашуға, суретшілер еңбегін таныстыруға; қысқа бейнероликтерді жыл мезгілдерін, табиғат көріністерін көрсетуге; интерактивті тапсырмаларды ұйымдастыруға және түстерді сәйкестендіру, композиция құрастыру үшін қолдануға; онлайн платформалар мен қосымшалар арқылы яғни сурет салуға рұқсат етілген жаңа платформалары бар бағдарламалармен сурет салуға қолдануға болады.

Мысалы, Kahoot! платформасында кез келген пәнге тақырыптарға байланысты шағын викториналар ұйымдастыру оқушылардың қызығушылығын арттырады, ал Canva көмегімен қарапайым постер, коллаж жасауға болады. Paint 3D бағдарламасы арқылы екі өлшемді және үш өлшемді суреттерді салуға болады.

Тәжірибелік мысалға, сыныпта пейзаж жанры «Көктем» тақырыбында өткенде сабақтың кіріспе бөлімінде интерактивті тақта арқылы көктем мезгіліне тән табиғат көріністері көрсетілді. Бейнематериалдан кейін

оқушылар көктемнің белгілерін атап, түстерді таңдауда өз ойларын білдірді. Негізгі бөлімде оқушылар сурет дәптер бетіне көктем көрінісін өз қиялымен бейнеледі. Жұмыс барысында кейбір оқушылар композиция құруда педагогтың бағыт-бағдары берілді. Сабақ соңында оқушылар өз жұмыстарын сынып алдында көрсетіп, бір-біріне ауызша кері байланыс береді. Жалпы цифрлық ресурстарды қолданудың артықшылықтары оқушылардың сабаққа қызығушылығы артады, көрнекілік күшейеді, уақыт үнемделеді, шығармашылық ойлау қабілеті дамиды, қалыптастырушы бағалауды тиімді жүргізуге мүмкіндік туады. Бейнелеу өнері пәнінде цифрлық ресурстарды орынды қолдану – сабақтың мазмұнын байытып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады. Мұғалім үшін бұл – уақыт талабына сай оқытуды ұйымдастырудың тиімді жолы.

Кеңінен таралып жатқан Generation Classification тұжырымдамасы бойынша Z(зет) және A(альфа) ұрпақтары алдыңғы Millennials (милленниал) ұрпақтарынан қарағанда болашақта білім мен коммуникация саласына жаңаша көзқарас әкелетін, «цифрлық туғандар» (digital natives) болып есептеледі.

Қазіргі оқушылардың басым бөлігі телефон құрылғыларын еркін қолдана алады. Алайда бұл құралдар көбіне ойын-сауық мақсатында пайдаланылатыны байқалады. Осыған байланысты болашақта бейнелеу өнері сабақтарында планшеттерді қосымша құрал ретінде енгізу ұсынар едім. Бұл оқушылардың гаджетке деген қызығушылығын пайдалы бағытқа бұрып, цифрлық форматта сурет салу мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, дәстүрлі сурет дәптерге бояумен салу тәсілін сақтай отырып, цифрлық және қағаз форматтағы жұмысты қатар дамыту тиімді нәтиже берер еді. Болашақта цифрлық сурет салуға арналған қосымшаларды қолдану да қарастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Отандық әдебиеттер

1. Наурызбаев, Ж.Қ. Бейнелеу өнері тарихы. – Алматы: Рауан, 2005. – 152 б. (Мәтінде сілтеме: [1])

2. Ақпанбек, Г. Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2011. – 178 б. (Мәтінде сілтеме: [2])

3. Құлмышева, Н.Қ. Бейнелеу өнері сабағында ақпараттық технологияларды қолдану. – Астана: Фолиант, 2019. – 96 б. (Мәтінде сілтеме: [3])

4. Әбдіғаппарова, Г. Бастауыш сыныпта бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2018. – 210 б. (Мәтінде сілтеме: [4])

5. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі. Бейнелеу өнері пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана, 2022. – 45 б. (Мәтінде сілтеме: [5])

Шетел әдебиеттері

1. Lazzarev, V.N. Istoriya izobrazitelnogo iskusstva. – Moskva: Iskusstvo, 1983. – 256 p. (Мәтінде сілтеме: [6])

2. Freedman, K., & Stuhr, P. Curriculum Change for the 21st Century: Visual Culture in Art Education. – Reston, Virginia: National Art Education Association, 2004. – 132 p. (Мәтінде сілтеме: [7])

3. Eisner, E. The Arts and the Creation of Mind. – New Haven: Yale University Press, 2002. – 203 p. (Мәтінде сілтеме: [8])

Резюме

В статье рассматриваются исторические этапы развития изобразительного искусства и возможности использования цифровых ресурсов в современной системе образования. Анализируется эволюция искусства от древних наскальных изображений до современной цифровой графики, раскрывается его культурное и духовное значение. Особое внимание уделяется применению интерактивных досок, мультимедийных материалов, онлайн-платформ и графических программ на уроках изобразительного искусства в начальной школе. Обосновывается, что рациональное использование цифровых технологий способствует развитию творческих способностей учащихся и формированию их информационной грамотности.

Ключевые слова: *изобразительное искусство, цифровые ресурсы, художественное образование, творчество, цифровые технологии, начальная школа.*

Summary

The article examines the historical development of visual arts and the possibilities of using digital resources in the modern educational system. The evolution of art from ancient cave paintings to contemporary digital graphics is analyzed, highlighting its cultural and spiritual significance. Special attention is paid to the use of interactive boards, multimedia materials, online platforms, and graphic software in primary school art lessons. The study substantiates that the effective integration of digital technologies enhances students' creative abilities and improves their digital literacy.

Keywords: *visual arts, digital resources, art education, creativity, digital technologies, primary education.*

ОӘК: 372.893

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЛЕКТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Танибекова Айгуль Нуранбаевна
Жамбыл облысы, Тараз қаласы,
Ы.Алтынсарин атындағы №49 мектеп-гимназияның тарих пәні мұғалімі

Мақалада тарих пәнін оқыту үдерісінде жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолданудың ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесіндегі цифрландыру жағдайында ЖИ оқыту процесін

жекелендіру, тарихи деректерді талдау және оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру құралы ретінде сипатталады. Автор ЖИ қолданудың негізгі бағыттарын: деректерді визуализациялау, интерактивті оқыту, адаптивті білім беру жүйелері және виртуалды реконструкциялар арқылы тарихи ойлауды дамыту деп анықтайды. Сонымен қатар, ЖИ-ді қолданудың артықшылықтары мен шектеулері, оның ішінде академиялық адалдық, ақпараттың шынайылығы және педагогтың рөлі талданады. Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллект тарих пәнін оқыту сапасын арттыруға ықпал ететін инновациялық құрал ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: *жасанды интеллект, тарихты оқыту, цифрландыру, интерактивті білім беру, тарихи ойлау, білім беру технологиялары.*

Қазіргі білім беру жүйесі цифрлық трансформация кезеңін бастан өткеруде. Осы өзгерістер аясында жасанды интеллект технологиялары оқыту үдерісіне белсенді енгізілуде. Әсіресе тарих пәнін оқытуда ЖИ қолдану білім алушылардың сыни ойлауын, тарихи санасын және аналитикалық дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Тарих – тек фактілер мен даталарды жаттау емес, ол – өткенді түсіну, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және тарихи процестерді талдау. Сондықтан жаңа технологияларды тиімді қолдану пәннің мазмұнын терең меңгеруге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде жасанды интеллект (ЖИ) білім беру саласының барлық деңгейлерінде қарқынды дамып, оқыту үдерісін трансформациялаушы негізгі факторлардың біріне айналды. Соңғы жылдары жүргізілген ғылыми зерттеулер ЖИ технологияларының оқыту сапасын арттыруға, білім алушылардың танымдық белсенділігін күшейтуге және оқу үдерісін жекелендіруге айтарлықтай ықпал ететінін көрсетеді .

Білім беру саласындағы ЖИ-дің рөлі туралы жүйелі әдеби шолуларда (Boussouf және т.б., 2024; Wang, 2024) бұл технологиялар оқыту әдістерін жаңғыртып, білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімделген оқу ортасын қалыптастыруға мүмкіндік беретіні атап өтіледі . Сонымен қатар, UNESCO зерттеулерінде жасанды интеллект білім берудің қолжетімділігін арттырып, шығармашылық және сыни ойлауды дамытуға ықпал ететін маңызды құрал ретінде қарастырылады .

Тарих пәнін оқыту контексінде ЖИ қолдану мәселесі соңғы жылдары ерекше ғылыми қызығушылық тудырып отыр. Мысалы, Lee және әріптестері (2025) жүргізген зерттеуде жасанды интеллект тарихи білім беруді жаңғыртып, оқушылардың тарихи процестерді терең түсінуіне және сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретіні дәлелденген . Авторлар ЖИ көмегімен тарихи пікірталастарды модельдеу және контекстік талдау жүргізу оқушылардың аналитикалық қабілеттерін айтарлықтай арттыратынын көрсетеді.

Сонымен қатар, Yawar және Amani (2024) еңбегінде жасанды интеллект тарихты оқытуда дәстүрлі әдістердің кемшіліктерін толықтыратын тиімді құрал ретінде қарастырылып, оның мұғалім мен оқушыға түсетін жүктемені азайтып, оқу үдерісінің тиімділігін арттыратыны айтылады . Ал Raimov (2025) зерттеуінде ЖИ құралдары (интеллектуалды оқыту жүйелері,

виртуалды модельдеу, табиғи тілдерді өңдеу технологиялары) оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, білім нәтижелерін жақсартатыны анықталған .

ChatGPT сияқты генеративті модельдерді қолдануға арналған зерттеулер де ерекше назар аударады. Мысалы, оқушылармен жүргізілген тәжірибеде ЖИ-мен интерактивті диалог жүргізу олардың тарихи ойлауын, түсіну деңгейін және сабаққа қатысу белсенділігін арттырғаны байқалған . Бұл нәтижелер ЖИ-дің оқытудағы интерактивті әлеуетін көрсетеді.

Алайда, ғылыми әдебиеттерде ЖИ қолданудың белгілі бір шектеулері де көрсетіледі. Зерттеушілер жасанды интеллекттің тарихи деректерді әрдайым дәл және терең талдай алмайтынын, кей жағдайда контексті дұрыс түсінбеуі мүмкін екенін атап өтеді . Сонымен қатар, тарих ғылымында дереккөздердің шынайылығы мен интерпретациясының маңыздылығы жоғары болғандықтан, ЖИ-ді қолдану барысында педагогтың бақылауы ерекше қажет.

Жалпы алғанда, жүргізілген ғылыми зерттеулер жасанды интеллекттің тарих пәнін оқытуда үлкен әлеуетке ие екенін көрсетеді. Ол дәстүрлі оқыту әдістерін толықтыра отырып, оқушылардың тарихи ойлауын, сыни талдау дағдыларын және білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, ЖИ-ді тиімді пайдалану үшін оны педагогикалық тұрғыдан дұрыс интеграциялау және әдістемелік негізде қолдану қажет.

1. Жасанды интеллекттің білім берудегі рөлі

Жасанды интеллект – деректерді өңдеу, талдау және шешім қабылдау қабілетіне ие технологиялар жиынтығы. Білім беру саласында ЖИ оқыту процесін автоматтандыру, жекелендіру және тиімділігін арттыру мақсатында қолданылады.

ЖИ негізіндегі платформалар оқушылардың білім деңгейін анықтап, оқу материалдарын олардың қажеттіліктеріне сәйкес бейімдей алады. Бұл оқыту сапасын арттырып, білім алушылардың мотивациясын күшейтеді.

2. Тарих пәнін оқытуда ЖИ қолданудың негізгі бағыттары

2.1 Адаптивті оқыту жүйелері

ЖИ оқушылардың білім деңгейіне қарай тапсырмаларды автоматты түрде бейімдейді. Бұл әр оқушының жеке траектория бойынша оқуына мүмкіндік береді.

2.2 Деректерді визуализациялау

Тарихи оқиғаларды карта, график, таймлайн арқылы көрсету оқушылардың материалды жақсы түсінуіне көмектеседі.

2.3 Виртуалды реконструкциялар

ЖИ арқылы тарихи оқиғаларды, қалаларды немесе мәдени ескерткіштерді 3D форматта көрсету мүмкіндігі бар. Бұл оқыту процесін қызықты әрі тиімді етеді.

2.4 Интерактивті оқыту және чат-боттар

ЖИ негізіндегі чат-боттар оқушылардың сұрақтарына жауап беріп, қосымша түсіндірме береді. Бұл өзіндік білім алуды дамытады.

3. Жасанды интеллект қолданудың артықшылықтары

- оқыту процесін жекелендіру
- оқушылардың қызығушылығын арттыру

- уақытты үнемдеу
- күрделі тарихи процестерді түсіндіруді жеңілдету
- сыни және аналитикалық ойлауды дамыту

4. Шектеулері мен мәселелері
- ақпараттың шынайылығын тексеру қажеттілігі
- академиялық адалдық мәселелері
- технологияға тәуелділік
- мұғалімнің рөлінің өзгеруі

ЖИ толыққанды мұғалімді алмастыра алмайды, ол тек көмекші құрал ретінде қарастырылуы тиіс.

Жасанды интеллектті қолдану тарих пәнін оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігін арттыратыны анықталды. Әсіресе визуализация мен интерактивті әдістер білімді терең меңгеруге ықпал етеді. Сонымен қатар, ЖИ қолдану оқушылардың өз бетінше білім алу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект – тарих пәнін оқытудағы инновациялық құралдардың бірі. Ол оқыту процесін жекелендіруге, білім сапасын арттыруға және оқушылардың тарихи ойлауын дамытуға мүмкіндік береді.

Дегенмен, ЖИ қолдану барысында педагогтың жетекші рөлі сақталуы тиіс. Тек мұғалім мен технологияның үйлесімді әрекеті ғана тиімді нәтижеге жеткізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы, 2010.
2. Жақыпов С.М. Педагогикалық психология. – Алматы, 2012.
3. Выготский Л.С. Психология развития. – Москва, 2005.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва, 2014.
5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 2021.
6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education. – 2019.
7. UNESCO. Artificial Intelligence in Education. – Paris, 2021.
8. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence. – London, 2018.

Резюме

В статье рассматриваются особенности использования искусственного интеллекта (ИИ) в обучении истории в условиях цифровизации образования. Обосновывается значимость ИИ как инструмента персонализации обучения, повышения познавательной активности учащихся и развития их исторического мышления. Определены основные направления применения ИИ: адаптивные образовательные системы, визуализация исторических данных, виртуальные реконструкции и использование интеллектуальных чат-ботов.

Проанализированы преимущества внедрения ИИ, включая повышение мотивации обучающихся, упрощение восприятия сложных исторических процессов и развитие аналитических навыков. Также рассмотрены ограничения и риски, связанные с достоверностью информации, академической честностью и изменением роли преподавателя.

Сделан вывод о том, что искусственный интеллект является эффективным инструментом модернизации преподавания истории, однако его применение должно осуществляться в сочетании с профессиональной педагогической деятельностью.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, обучение истории, цифровизация, образовательные технологии, историческое мышление, персонализация обучения.*

Summary

The article examines the features of using artificial intelligence (AI) in teaching history in the context of digital transformation of education. The study highlights the importance of AI as a tool for personalizing learning, increasing students' cognitive engagement, and developing historical thinking. The main areas of AI application are identified, including adaptive learning systems, visualization of historical data, virtual reconstructions, and the use of intelligent chatbots.

The advantages of AI integration are analyzed, such as increased student motivation, simplified understanding of complex historical processes, and the development of analytical skills. The paper also discusses limitations and challenges related to information reliability, academic integrity, and the changing role of the teacher.

The study concludes that artificial intelligence is an effective tool for modernizing history education; however, its use should be combined with professional pedagogical guidance.

Keywords: *artificial intelligence, history education, digitalization, educational technologies, historical thinking, personalized learning.*

ОӘК: 372.893.2

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ТАРИХ ПӘНІНЕ ҚЫЗЫҚТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Орманова Мадина Сайлауовна
Жамбыл облысы, Тараз қаласы, Ы.Алтынсарин атындағы №49 мектеп-гимназияның тарих пәні мұғалімі

Мақалада қазіргі білім беру жағдайында оқушылардың тарих пәніне қызығушылығын арттырудың тиімді жолдары қарастырылады. Тарихты оқытудағы дәстүрлі әдістердің шектеулері мен жаңа педагогикалық технологияларды қолданудың қажеттілігі негізделеді. Автор оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған негізгі тәсілдерді: интерактивті оқыту, жобалық әдіс, цифрлық ресурстарды пайдалану, ойын технологиялары мен зерттеушілік оқытуды талдайды. Сонымен қатар, оқушылардың тарихи ойлауын дамыту, сыни талдау дағдыларын қалыптастыру және тұлғалық бағытталған оқыту мәселелері қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде тарих пәнін оқытуда инновациялық әдістерді қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, білім сапасын жақсартатыны дәлелденеді.

Түйін сөздер: *тарихты оқыту, қызығушылық, интерактивті әдістер, цифрландыру, зерттеушілік оқыту, педагогикалық технологиялар.*

Қазіргі жаһандану және цифрландыру жағдайында білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі – оқушылардың пәнге деген танымдық қызығушылығын арттыру және олардың функционалдық сауаттылығын дамыту болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, тарих пәнін оқыту ерекше маңызға ие, себебі ол оқушылардың азаматтық санасын қалыптастыруға, ұлттық құндылықтарды меңгеруге және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Алайда қазіргі мектеп тәжірибесінде тарих пәні көбінесе фактілер мен даталарды жаттауға негізделген дәстүрлі әдістер арқылы оқытылып келеді. Бұл жағдай оқушылардың пәнге деген қызығушылығының төмендеуіне, оқу мотивациясының әлсіреуіне және білім сапасының жеткіліксіз деңгейде қалыптасуына әкелуде. Зерттеулер көрсеткендей, оқушылардың көпшілігі тарих пәнін күрделі әрі қызықсыз пән ретінде қабылдайды, бұл оның мазмұнын меңгеруге кері әсерін тигізеді.

Сонымен қатар, қазіргі цифрлық қоғам жағдайында оқушылардың ақпаратты қабылдау ерекшеліктері өзгерді: олар визуалды, интерактивті және қысқа форматтағы мазмұнға бейімделген. Осыған байланысты дәстүрлі оқыту әдістері оқушылардың қажеттіліктерін толық қанағаттандыра алмай отыр. Бұл өз кезегінде тарих пәнін оқытуда жаңа педагогикалық тәсілдер мен инновациялық технологияларды енгізудің қажеттілігін арттырады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулер (Л.С. Выготский, Ж. Пиаже, Дж. Брунер және т.б.) оқыту үдерісінде оқушының белсенді танымдық әрекетке қатысуы, қызығушылығы мен ішкі мотивациясы білім нәтижесінің сапасына тікелей әсер ететінін дәлелдейді. Сондықтан тарих пәнін оқытуда оқушылардың қызығушылығын арттыруға бағытталған әдістерді ғылыми тұрғыда негіздеу өзекті мәселе болып табылады.

Бұдан бөлек, қазіргі білім беру жүйесінде құзыреттілікке бағытталған тәсіл басымдыққа ие. Бұл оқушылардың тек білім алуын ғана емес, алған білімдерін өмірде қолдана білуін талап етеді. Ал тарих пәні осы тұрғыда оқушылардың талдау, салыстыру, бағалау, қорытынды жасау сияқты жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты оқушыларды тарих пәніне қызықтырудың тиімді жолдарын анықтау, оларды оқу үдерісіне енгізу және ғылыми-теориялық тұрғыда негіздеу қазіргі педагогика ғылымының өзекті бағыттарының бірі болып табылады.

Білім беру жүйесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе тарих пәні көптеген оқушылар үшін күрделі және тек ақпаратты жаттауға негізделген пән ретінде қабылданады. Бұл жағдай олардың пәнге деген ынтасының төмендеуіне әкеледі.

Алайда тарих – өткенді тану арқылы қазіргі мен болашақты түсінуге мүмкіндік беретін маңызды пән. Сондықтан оқушыларды тарихқа қызықтыру үшін оқыту әдістерін жаңғырту, заманауи технологияларды енгізу және оқытудың интерактивті формаларын қолдану қажет.

Қазіргі зерттеулер (Выготский, Дьюи, Брунер) оқыту үдерісінде белсенді әрекет пен тәжірибелік білім алудың маңыздылығын көрсетеді. Оқушы білімді дайын күйінде емес, өз тәжірибесі арқылы меңгергенде ғана терең әрі тұрақты нәтиже қалыптасады.

Оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру, оның ішінде тарих пәнін оқытудағы тиімді әдістер мәселесі педагогика және психология ғылымында кеңінен зерттелген.

Шетелдік ғалымдардан Lev Vygotsky оқыту процесінде әлеуметтік өзара әрекет пен «жақын даму аймағы» теориясын негіздеп, оқушының белсенді қатысуы арқылы білімді тиімді меңгеру мүмкіндігін дәлелдеді. Jean

Piaget когнитивтік даму теориясында оқушының жас ерекшеліктеріне сәйкес танымдық қызығушылығы қалыптасатынын көрсеткен. Ал Jerome Bruner оқытудың спиральды моделін ұсынып, білімді кезең-кезеңімен меңгеру барысында қызығушылықтың маңызын атап өтті. John Dewey тәжірибеге негізделген оқыту идеясын дамытып, оқушылардың белсенді әрекеті мен практикалық тәжірибесі қызығушылықты арттыратынын дәлелдеген.

Ресейлік және посткеңестік ғалымдар да бұл мәселеге ерекше назар аударған. Alexei Leontiev іс-әрекет теориясы арқылы оқушының мотивациясы мен қызығушылығы оның белсенді әрекетімен тығыз байланысты екенін көрсеткен. Galina Shchukina танымдық қызығушылықты дамыту мәселесін арнайы зерттеп, оны оқыту процесінің негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырды.

Қазақстандық ғалымдар ішінде Қ.Жарықбаев пен С.Жакыпов еңбектерінде тұлғаның дамуы, оқу мотивациясы және әлеуметтік-психологиялық факторлардың әсері жан-жақты талданған. Сонымен қатар, отандық педагогикалық зерттеулерде оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруда ұлттық құндылықтар мен тәрбиенің рөлі ерекше атап көрсетіледі.

Ал қазіргі кезеңде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті білім беру процесінде қолдану мәселесі Stuart Russell және Peter Norvig еңбектерінде қарастырылып, олардың оқыту сапасын арттырудағы мүмкіндіктері негізделген. Сонымен қатар, UNESCO халықаралық ұйымының зерттеулерінде цифрлық білім беру мен инновациялық технологиялардың оқушылардың қызығушылығын арттырудағы рөлі көрсетілген.

Осылайша, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін талдау оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру мәселесі кешенді түрде зерттелгенін көрсетеді. Дегенмен, қазіргі цифрландыру жағдайында тарих пәнін оқытуда заманауи әдістерді жүйелі түрде қолдану мәселесі әлі де толық зерттеуді қажет етеді. Олар:

1. Тарих пәніне қызығушылықтың психологиялық-педагогикалық негіздері

Қызығушылық – оқушының оқу әрекетіне деген ішкі мотивациясының негізгі компоненті. Психологтар (Л.С. Выготский, Ж. Пиаже) танымдық қызығушылықтың дамуы оқыту процесінің белсенділігіне тікелей байланысты екенін дәлелдеген.

Тарих пәнінде қызығушылық оқушының өткен оқиғаларды түсіну, салыстыру, талдау және бағалау қабілеттерімен тығыз байланысты.

2. Оқушыларды тарих пәніне қызықтырудың негізгі жолдары

2.1 Интерактивті оқыту әдістері

Диалог, пікірталас, дебат, рөлдік ойындар оқушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Мысалы:

- «Тарихи сот»
- «Дебат: тарихи тұлғалар»

2.2 Жобалық оқыту әдісі

Оқушылар өз бетінше зерттеу жүргізіп, нәтижесін қорғайды. Мысалы:

- «Менің өлкемнің тарихы» жобасы

• «Тарихи тұлғаға портрет»

2.3 Цифрлық технологияларды қолдану

Қазіргі оқушылар үшін цифрлық құралдар өте тиімді:

• интерактивті карталар

• видеоматериалдар

• виртуалды экскурсиялар

2.4 Ойын технологиялары (геймификация)

Ойын элементтері оқыту процесін қызықты етеді:

• викториналар

• тарихи квесттер

• Kahoot платформасы

2.5 Зерттеушілік оқыту

Оқушылар тарихи деректермен жұмыс істейді, өз қорытындысын жасайды.

Бұл әдіс сыни ойлауды дамытады.

3. Мұғалімнің рөлі

Қазіргі мұғалім тек ақпарат беруші емес, бағыт беруші, ұйымдастырушы рөлін атқарады. Ол оқушының қызығушылығын оятатын орта қалыптастыруы тиіс.

4. Қиындықтар мен шешу жолдары

Қиындықтар	**Шешу жолдары**
Оқушылардың қызығушылығы төмен	Интерактивті әдістер енгізу
Тарихтың күрделілігі	Визуализация қолдану
Уақыт тапшылығы	Қысқа, тиімді тапсырмалар

Қазіргі жағдайда оқушыларды тарих пәніне қызықтыру үшін дәстүрлі әдістермен қатар инновациялық технологияларды қолдану қажет. Интерактивті оқыту, цифрлық құралдар және зерттеушілік әдістер оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім сапасын жақсартады.

Тарих пәні тек өткенді оқыту емес, ол – тұлғаның дүниетанымын қалыптастыратын маңызды құрал. Сондықтан оны тиімді оқыту – білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі.

Жүргізілген ғылыми-теориялық талдау нәтижесінде қазіргі білім беру жағдайында оқушыларды тарих пәніне қызықтыру мәселесі өзекті әрі көпқырлы екендігі анықталды. Тарих пәні тек ақпараттық мазмұнды жеткізумен шектелмей, оқушылардың дүниетанымын қалыптастыруға, азаматтық ұстанымын дамытуға және сыни ойлау қабілеттерін жетілдіруге бағытталған маңызды пән ретінде қарастырылады.

Зерттеу барысында дәстүрлі оқыту әдістерінің оқушылардың танымдық қызығушылығын толық қамтамасыз ете алмайтыны және заманауи талаптарға сәйкес келмейтіні анықталды. Осыған байланысты интерактивті оқыту, жобалық әдіс, цифрлық технологиялар, ойын элементтері және зерттеушілік тәсілдер сияқты инновациялық педагогикалық әдістерді қолдану қажеттілігі негізделді.

Аталған әдістерді жүйелі түрде қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың белсенділігін, өз бетінше

білім алу дағдыларын және тарихи ойлауын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқыту процесінде мұғалімнің бағыттаушы және ұйымдастырушы рөлі ерекше маңызға ие екендігі айқындалды.

Осылайша, оқушыларды тарих пәніне қызықтырудың тиімді жолдарын анықтау және оларды оқу үдерісіне енгізу білім сапасын арттырудың маңызды факторы болып табылады. Болашақта бұл бағытта тәжірибелік зерттеулер жүргізу және жаңа педагогикалық технологияларды кеңінен енгізу қажеттілігі туындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы: Рауан, 2010. – 312 б.
2. Жақыпов С.М. Педагогикалық психология негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 256 б.
3. Тәжібаев Т.Т. Жалпы психология. – Алматы: Мектеп, 2008. – 280 б.
4. Мұқанов Н.Ж. Психология және тұлға дамуы. – Алматы, 2009.
5. Выготский Л.С. Психология развития человека. – Москва: Смысл, 2005. – 1136 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975.
7. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся. – Москва: Просвещение, 1979.
8. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – Москва: Питер, 2003.
9. Fahruddin F., Rosidi M.I., Fitroh I. Transforming History Education: Enhancing Student Engagement and Literacy through Interactive Methods // SAR Journal, 2024.

Резюме

В статье рассматриваются эффективные способы повышения интереса учащихся к изучению истории в современных условиях образования. Обосновываются ограничения традиционных методов преподавания истории и необходимость внедрения новых педагогических технологий. Автор анализирует основные подходы, направленные на повышение познавательной активности учащихся: интерактивное обучение, проектный метод, использование цифровых ресурсов, игровые технологии и исследовательское обучение. Кроме того, рассматриваются вопросы развития исторического мышления учащихся, формирования навыков критического анализа и личностно-ориентированного обучения. В результате исследования доказано, что применение инновационных методов в преподавании истории не только повышает интерес учащихся к предмету, но и улучшает качество образования.

Ключевые слова: *преподавание истории, интерес, интерактивные методы, цифровизация, исследовательское обучение, педагогические технологии.*

Summary

The article examines effective ways to increase students' interest in learning history in the context of modern education. It substantiates the limitations of traditional teaching methods and the need to implement new pedagogical technologies. The author analyzes key approaches aimed at enhancing students' cognitive activity, including interactive learning, project-based methods, the use of digital resources, gamification, and inquiry-based learning. In addition, the paper addresses the development of students' historical thinking, the formation of critical analysis skills, and learner-centered education. The study concludes that the use of innovative methods in teaching history not only increases students' interest in the subject but also improves the quality of education.

Keywords: *history education, student interest, interactive methods, digitalization, inquiry-based learning, pedagogical technologies.*

ӘОЖ: 373.5.016.02:53

7 - СЫНЫПТА ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Нурекенова Іңкәр Талғатқызы
nurekenova.inkar@gmail.com
Абай атындағы ҚазҰПУ, Математика, физика және информатика факультетінің 7М1504-Физика білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты, Алматы, Қазақстан
Ерженбек Бұлбұл
ғылыми жетекшісі, аға оқытушы, PhD, Алматы, Қазақстан

Түйін. *Бұл мақалада 7-сыныпта физиканы оқытуда интерактивті әдістерді қолданудың әдістемелік негіздері қарастырылады. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру және физикалық ұғымдарды терең түсіндіру мақсатында «Идеялар қоржыны», «Ойлаудың алты қалпағы» және «Рөлдік модельдеу» әдістерінің тиімділігі талданады. Аталған әдістер арқылы оқушылардың білімді өз тәжірибесімен байланыстырып, талдау, салыстыру және бірлескен әрекет арқылы меңгеру мүмкіндігі көрсетіледі. Сонымен қатар, Эдвард де Боно ұсынған параллельді ойлау қағидасы негізінде мәселені жан-жақты қарастырудың маңыздылығы айқындалады. Зерттеу нәтижелері интерактивті әдістердің оқушыларды оқу үдерісінің белсенді қатысушысына айналдырып, олардың сыни ойлау, коммуникативтік және топта жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал ететінін көрсетеді. Бұл тәсілдер физикалық заңдылықтарды күнделікті өмірмен байланыстыруға мүмкіндік беріп, білім сапасын арттырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.*

Түйін сөздер: *интерактивті оқыту, физика сабағы, 7-сынып, параллельді ойлау, белсенді әдістер, рөлдік модельдеу, сыни ойлау.*

Білім берудің негізгі мақсаты - білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Бүгінде білім беру жүйесіндегі басты мәселе мынадай: «Тек өзара белсенді әрекеттерге негізделген қарым-қатынас арқылы үйренуге де, үйретуге де болады». Білім беру философиясы мен танымдық психология адамның өз қолымен жасағанын есте сақтайтынын, практикалық әрекеттер арқылы ғана үйренетіндігін, оқушыға өз жасағаны қызық екендігін дәлелдеді. Сондықтан мұғалім сабақта белсенді әдістерді қолдануы қажет. Интерактивті әдістердің негізгі қағидасы ретінде Конфуцийдің «Маған айтып берсең - ұмытып қаламын, көрсетсең - есте сақтаймын, өзіме жасатсаң - үйренемін!» - деген сөзін алуға болады [1].

«Интерактивті оқыту» ұғымы салыстырмалы түрде жақында - 1990 жылдары пайда болды. Ол әлі күнге дейін педагогиканың толық зерттелмеген салаларының бірі болып саналады. Мәселен, теоретиктер интерактивті оқыту әдістерін жеке санатқа бөлу керек пе, жоқ па деген мәселеде әлі бір шешімге келген жоқ. Сонымен қатар, тек цифрлық технологияларды қолдану арқылы оқытуды ғана «интерактивті» деп есептейтін жағдайлар жиі кездеседі.

Зерттеушілері Жоғары білім беру стандарттарында бұл терминдер синоним ретінде қолданылатынын, ал педагогикалық әдебиеттерде іскерлік ойындар, пікірталастар мен жобалау әдістері екі санатқа да жатқызылатынын атап өтеді.

Интерактивті оқытудағы оқушының әрекеті мынадай формаларда болуы мүмкін:

- **Диалогтық өзара әрекеттесу** - идеялармен алмасу. Бұл оқушы мен «сарапшы» (мұғалім немесе тақырыпты жақсы білетін оқушы) арасында немесе тең дәрежелі оқушылар арасында болуы мүмкін.
- **Оқу ортасымен өзара әрекеттесу** - мысалы, цифрлық платформамен жұмыс. Бұл жай ғана контентті көру емес, кері байланыс алу (симуляторлар, тренажерлер).
- **Физикалық өзара әрекеттесу** - оқу тапсырмасын орындау үшін қимыл-қозғалысты үйлестіру (мысалы, екі оқушының бірлесіп Lego құрастыруы).

Мишелин Чидің айтуынша, интерактивті әрекеттің басты ерекшелігі - процесті жеке іс-әрекет емес, бірлескен жұмыс іске қосады. Бұл оқушыға мәселеге басқа қырынан қарауға, тереңірек түсінік қалыптастыруға және жеке өзі жете алмайтын нәтижеге бірге жетуге мүмкіндік береді [2].

Сонымен интерактивті оқыту - бұл, ең алдымен оқушы мен мұғалімнің қарым-қатынасы тікелей жүзеге асатын сұхбаттасып оқыту болып табылады. Интерактивті оқытудың мәнісі - сыныптағы барлық оқушы таным үрдісімен қамтылатындығында, олар өздерінің білетін және ойлайтын нәрселері арқылы түсінуге және қарсы әсер етуге мүмкіндік алады. Таным үрдісінде, оқу материалын игеруде, оқушылардың біріккен әрекеттері мынаны білдіреді: әр оқушы өзіне тән еңбегін сіңіреді, білім, идея, әрекет ету тәсілдерімен алмасу үздіксіз жүреді. Сонымен қатар, бұл үрдіс мейірімділік пен өзара бірбіріне қолдау көрсету аясында болады.

Интерактивті әдіс қолдану кезінде мыналар ескерілуі керек:

- тұлғаның еркіндігі мен құқықтары сақталуы;
- тұлғаның өзін көрсете алуына жағдай жасау;
- педагогикалық қолдау көрсету.

Оқытудың белсенді формалары - бұл оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға, оқу мәселелерін жан-жақты (жеке, топтық, ұжымдық) зерделеуге, білім алушылар мен педагогтің белсенді өзара әрекеттесуіне ықпал етеді.

Интерактивті оқыту әдістерін таңдау және қолдану ерекшеліктері оқу сабақтарының сипатын ескере отырып құрылады. Оларды қолдану барысында оқушылар белсенді жұмыс істейді, ойланады, салыстырады, талдайды, нәтижесінде әлемді танып, өз көзқарастарын, білімдерін, тәжірибелерін кеңейтеді, оларда жаңа идеялар мен ойлар пайда болады. Осы

қағидаларды іс жүзінде асыру үшін физика сабақтарында нақты технологияларды қолдану тиімді. Соның бірі - оқушының бастапқы білімін анықтауға мүмкіндік беретін «Идеялар қоржыны» әдісі [3].

7-сыныптағы «Заттың агрегаттық күйлері» тақырыбында осы «Идеялар қоржыны» әдісін қолданудың мысалы: Сабақтың тақырыбы жарияланғаннан кейін, оқушылар «Идеялар қоржынына» мынадай деректерді тастауы мүмкін: «Мұз - қатты», «Су ағады», «Түтін бөлмені тез толтырады», «Мұз еруі мүмкін, ал су қатуы мүмкін» және т.б.

Бұл - сабақтың бастапқы кезеңінде оқушылардың қолданыстағы тәжірибесі мен білімін өзектендіруге арналған жеке және топтық жұмысты ұйымдастыру тәсілі. Ол талқыланып жатқан тақырып бойынша оқушылардың не білетінін немесе не ойлайтынын толық анықтауға мүмкіндік береді [3].

Сабақтың басында жинақталған идеяларды тереңірек талдау және мәселені жан-жақты қарастыру үшін Эдвард де Бононың «Ойлаудың алты қалпағы» әдісін қолдануға болады.«Ойлаудың алты қалпағы» (Six Thinking Hats) - Эдвард де Боно жасап шығарған ойлауды ұйымдастырудың ең танымал әдістерінің бірі. Бұл әдістің негізінде параллельді ойлау идеясы жатыр. Дәстүрлі ойлау тәсілі көбіне полемикаға, пікірталасқа және пікірлердің қақтығысына негізделеді. Алайда, мұндай тәсілде көбінесе ең тиімді шешім емес, пікірталаста жақсырақ қорғалған ой жеңіп шығады.

Параллельді ойлау - бұл сыни яғни конструктивті ойлау түрі, мұнда әртүрлі көзқарастар мен тәсілдер бір-біріне қарсы қойылмайды, керісінше, қатар өмір сүреді [3]. Әдістің қолданылуы (Аспан денелері туралы ғылым) тақырыбына түсіндірме мысал.

Оқушылар бес топқа бөлініп, әр топ өз қалпағының түсіне сәйкес мәселені талдайды:

- Ақ қалпақ (Фактілер): Тек нақты мәліметтер мен сандарды сөйлетеді. *Мысалы:* «Күн жүйесінде 8 планета бар, олардың сипаттамалары мынадай...»
- Сары қалпақ (Оптимизм): Жағымды тұстарын, пайдасын іздейді. *Мысалы:* «Ғарышты зерттеу жаңа технологиялардың дамуына жол ашады».
- Қара қалпақ (Сын): Қауіп-қатерлер мен кемшіліктерді көрсетеді. *Мысалы*: «Ғарышқа ұшу өте қымбат және адам өміріне қауіпті».
- Қызыл қалпақ (Эмоция): Сезімдер мен ішкі түйсікке яғни интуицияға сүйенеді. *Мысалы*: «Жұлдызды аспан адамға шексіздік пен таңғажайып сезім сыйлайды».
- Жасыл қалпақ (Креатив): Жаңа идеялар мен балама жолдар ұсынады. *Мысалы*: «Болашақта басқа планеталарда қалай қала тұрғызуға болады?»
- Көк қалпақ (Басқару): Процесті қорытындылайды, бақылайды және шешім шығарады. (Әдетте мұғалім немесе топ басшысы).

Инерция құбылысы тақырыбын сабақта «Ойлаудың алты қалпағы» әдісі арқылы оқытуға мысал.

Мақсаты: Инерцияның табиғатын түсіну, оның тұрмыстағы пайдасы мен зиянын талдау.

Сабақ барысы:

Мұғалім оқушыларға инерция құбылысы туралы қысқаша ақпарат беріп, тәжірибе көрсетеді (*мысалы*, стаканның үстіндегі қағазды жұлып алғанда тиынның ішіне түсуі). Содан кейін сыныпты 5 топқа бөліп, қалпақтарды таратады:

Қалпақ түсі	Бағыты (Рөлі)	Тапсырма мазмұны	Оқушылардың тұжырымдамасы
Ақ қалпақ	**Мәліметтер мен фактілер**	Инерцияның анықтамасын және заңдылықтарын айту.	Инерция - денеге басқа денелер әрекет етпегенде немесе олардың әрекеті теңгерілгенде, жылдамдықты сақтау құбылысы. Негізін Г. Галилей қалап, И. Ньютон тұжырымдаған.
Қызыл қалпақ	**Эмоциялар мен сезімдер**	Инерция кезінде адам қандай сезімде болады?	Көлік кілт тоқтағандағы қорқыныш сезімі, әткеншектегі немесе аттракциондардағы адреналин мен жеңілдік сезімі.
Сары қалпақ	**Артықшылықтар мен пайдасы**	Инерцияның адам өміріндегі пайдасын табу.	Балға басын сапқа бекіту, кілем шаңын қағу, велосипедтің теппей-ақ біраз жерге дейін өздігінен жүруі (энергия үнемдеу).
Қара қалпақ	**Қауіптер мен кемшіліктер**	Инерцияның зияны мен қауіпті тұстары.	Жол-көлік оқиғаларындағы тежелу жолының ұзақтығы, қауіпсіздік белдігін тақпағандағы соққылар, мұздағы сырғанау мен құлау қаупі.
Жасыл қалпақ	**Креативті идеялар**	Зиянын азайту немесе жаңаша қолдану жолдары.	Қауіпсіздік жастықшаларын (airbags) жетілдіру, инерция энергиясын жинап, қайта қолданатын рекуперациялық жүйелерді дамыту.
Көк қалпақ	**Қорытындылау**	Барлық айтылғанды жинақтап, шешім шығару.	Инерция - табиғаттың ажырамас заңы. Оның пайдасын қолданып, қауіптерінен сақтану (жол ережесін білу) арқылы өмірімізді қауіпсіз етеміз.

7 - сынып оқушылары үшін «Жылдамдық» - бұл жай ғана математикалық қатынас емес, кеңістік пен уақыттың өзара байланысын сезіну. «Рөлдік модельдеу» интерактивті әдісін бастамас бұрын, мұғалім оқушылардың физикалық формулаларды «жансыз» сандар ретінде қабылдау кедергісін бұзуы тиіс. Әдістің негізгі міндеті - абстрактілі v, s, t белгілерін нақты әрекетпен байланыстыру. Дайындық кезеңінде мұғалім тек нұсқаушы емес, фасилитатор рөліне ауысады: сынып ішіндегі қозғалыс траекториясын анықтап, рөлдерді оқушылардың мінез-құлық ерекшеліктеріне қарай бөлуі маңызды (мысалы, зейінді оқушыларға «уақыт өлшеуші», ал белсенді балаларға «жүргізуші» рөлін беру). Бұл кезеңдегі басты мақсат - оқушының «мен қазір қателессем де, физикалық процестің ішіндемін» деген сенімін қалыптастыру [4].

№	Модельдеу атауы	Рөлдер	Негізгі әрекет	Физикалық мағынасы
1	**«Тірі спидометр»**	Жүргізуші, Спидометрлер (4 -5 бала), Диспетчер.	Жүргізуші әртүрлі қарқынмен жүреді, спидометрлер әр нүктедегі жылдамдықты көрсетеді.	Лездік жылдамдық пен орташа жылдамдықтың айырмашылығын түсіну.
2	**«Векторлар шайқасы»**	Өзен ағысы (топ), Жүзуші.	Жүзуші ағыспен бірге және ағысқа қарсы қозғалып, жылдамдықтарды қосуды көрсетеді.	Жылдамдықтың векторлық сипатын және бағыттың маңыздылығын ұғыну.
3	**«Тірі график»**	Қозғалатын «нүкте», уақыт санайтындар, графикті сызушылар.	Оқушының әр 2 секундтағы орны белгіленіп, олар жіппен (графикпен) қосылады.	Қозғалыс графигінің көлбеулігі мен жылдамдық арасындағы тікелей байланысты көру.

Әдістен кейін: Рефлексия және білімді бекіту

Модельдеу аяқталғаннан кейін мұғалімнің міндеті - сыныпта болған «ойынды» академиялық тілге аудару. Бұл кезеңде оқушылардың көрген-түйгендерін формулалармен салыстыруы өте маңызды. Рефлексия барысында «Егер біз уақытты тоқтатсақ, орташа жылдамдық неге өзгереді?» немесе «Неліктен график тік болған сайын, бізге жүгіру қиынға соқты?» деген секілді дескрипторлық сұрақтар қойылуы тиіс. Оқушылар өз тәжірибесіне сүйене отырып, лездік және орташа жылдамдықтың физикалық айырмашылығын өз сөздерімен түсіндіре алса, әдіс мақсатына жеткені. Бұл - тек білімді тексеру емес, оқушының бойындағы физикалық құбылыстарды модельдеу мен болжау қабілетін бекіту кезеңі.

«Рөлдік модельдеу» әдісі ол - абстрактілі физикалық ұғымдар мен формулаларды оқушының жеке тәжірибесіне айналдырып, кинестетикалық қабылдау арқылы терең меңгерту. Бұл әдіс оқушыны дайын ақпаратты пассивті қабылдаушыдан, физикалық процесті іштей сезінетін белсенді зерттеушіге айналдырады. Оқушы өз денесімен жылдамдықтың өзгеруін, уақыттың шектеулігін немесе бағыттың әсерін сезінгенде, оның миында теориялық білім мен практикалық әрекет арасында берік нейрондық

байланыстар орнайды. Бұл тек есте сақтау қабілетін арттырып қана қоймай, сонымен қатар сыныптағы коммуникацияны жақсартады, ұжымдық жұмыс дағдыларын дамытады және ең бастысы - физиканың «жай ғана формулалар» жиынтығы емес, айналадағы тірі қозғалыстың заңдылығы екенін дәлелдейді. Мұндай интерактивті формат оқушының пәнге деген ішкі мотивациясын оятып, күрделі есептерді логикалық тұрғыдан жеңіл шешуге жол ашады [4].

Физика сабақтарында оқытудың белсенді формалары мен әдістерін қолдану білім алушылардың шығармашылық дамуын барынша жақсы ынталандырады. Бұл әрбір оқушының танымдық белсенділігін арттыру үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етуге ықпал етеді, сондай-ақ әркімге өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі көрсетуге мүмкіндік береді.

Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында интерактивті оқыту әдістерін қолдану - жай ғана оқытудың қосымша құралы емес, заманауи педагогикалық парадигманың негізгі талабы болып табылады. Мақалада қарастырылған «Идеялар қоржыны», «Ойлауның алты қалпағы» және «Рөлдік модельдеу» сияқты технологиялар физика пәнінің абстрактілі ұғымдарын оқушының жеке өмірлік тәжірибесімен байланыстыруға мүмкіндік беретін тиімді тетіктер екенін дәлелдеді.

Интерактивті әдістің басты құндылығы - оқушыны пассивті ақпарат қабылдаушыдан таным процесінің белсенді субъектісіне айналдыруында. Мұндай тәсіл Эдвард де Бононың параллельді ойлау принципі мен Мишелин Чидің бірлескен әрекет теориясына сүйене отырып, білім алушының когнитивтік және коммуникативтік құзыреттіліктерін қатар дамытады. Атап айтқанда, физикалық құбылыстарды модельдеу мен көпжақты талдау процесінде оқушыларда тек пәндік білім ғана емес, сонымен қатар сыни тұрғыдан ойлау, жүйелі талдау жасау және ұжымдық шешім қабылдау дағдылары қалыптасады [5].

Түйіндей келе, оқытудың интерактивті әдістері - бұл білім берудің гуманистік сипатын айқындайтын, тұлғаның еркіндігі мен өзін-өзі жүзеге асыруына бағытталған стратегиялық жол. Мұғалімнің фасилитаторлық рөлі мен оқушының зерттеушілік позициясының ұштасуы білім сапасын арттырып қана қоймай, физика ғылымына деген ішкі мотивацияны жаңа деңгейге көтереді. Сондықтан, бұл әдістерді оқу процесіне жүйелі енгізу - функционалды сауатты, шығармашыл және бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыдықова Ж.Қ., Арынова Г.С., Нысан Г.М. Физиканы оқытуда интерактивті әдістерді қолдану // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Жас ғалымдар. Мәселелер. Зерттеулер сериясы. - 2016. - № 2(8). - Б. 69-73. - URL:https://kaznpu.kz/docs/vestnik/seriya_molod_u4enni/Zhas_galymdar_2016.2.pdf

2. Скорнякова Н. Что такое интерактивное обучение и в чём его особенности // Skillbox Media. - 2023. - URL: https://skillbox.ru/media/education/chto-takoe-interaktivnoe-obuchenie-i-v-chyem-ego-osobennosti/

3. Активные методы на уроке физики // Infolesson.kz : образовательный портал. - URL: https://infolesson.kz/aktivnye-metody-na-uroke-fiziki-7270026.html

4. Орозбаева А. Интерактивные методы обучения в юридических дисциплинах: кейс-методы и ролевые игры // Вестник Ошского государственного университета. Право. - 2024. - № 2(5). - С. 160-167. - URL:https://journal.oshsu.kg/index.php/law/article/view/2702

5. Жүнісбек, Ә. Интерактивті оқыту әдістемесін қолдану жолдары : оқу-әдістемелік құрал / Ә. Жүнісбек. - Алматы, 2005. - 140 б. - Текст : непосредственный.

Резюме

В данной статье рассматриваются методические основы применения интерактивных методов при обучении физике в 7 классе. Анализируется эффективность таких методов, как «Корзина идей», «Шесть шляп мышления» и «Ролевое моделирование», направленных на повышение познавательной активности учащихся и более глубокое понимание физических понятий. Показано, что данные методы способствуют усвоению знаний через личный опыт, анализ, сравнение и совместную деятельность. Особое внимание уделяется принципу параллельного мышления, предложенному Эдвардом де Боно, как средству всестороннего рассмотрения проблемы.

Результаты исследования показывают, что интерактивные методы способствуют превращению учащихся в активных участников учебного процесса, развивают их критическое мышление, коммуникативные навыки и умение работать в группе. Эти подходы позволяют связать физические закономерности с повседневной жизнью и рассматриваются как эффективный инструмент повышения качества образования.

Ключевые слова: *интерактивное обучение, урок физики, 7 класс, параллельное мышление, ролевое моделирование, критическое мышление.*

Summary

This article examines the methodological foundations for applying interactive teaching methods in 7th-grade physics classes. The effectiveness of methods such as "Idea Basket," "Six Thinking Hats," and "Role-playing Modeling" is analyzed with the aim of enhancing students' cognitive activity and deepening their understanding of physical concepts. These approaches enable students to acquire knowledge through personal experience, analysis, comparison, and collaborative work. Attention is given to the principle of parallel thinking proposed by Edward de Bono as a tool for comprehensive problem analysis.

The results of the study show that interactive methods transform students into active participants in the learning process and contribute to the development of critical thinking, communication skills, and teamwork abilities. These approaches help connect physical laws with everyday life and are considered an effective means of improving the quality of education.

Keywords: *interactive learning, physics lessons, 7th grade, parallel thinking, role-playing modeling, critical thinking.*

ПСИХОЛОГИЯ

ОӘК: 159.9 (2)

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ДЕНСАУЛЫҚҚА ДЕГЕН ҚҰНДЫЛЫҚҚА БАҒЫТТАЛҒАН КӨЗҚАРАСТЫҢ БАСТАПҚЫ ДАМУ ДЕҢГЕЙІН АНЫҚТАУ

Жабалиева Динара Ерназарқызы
«Q University» 7М03102-Психология білім бағдарламасының 2-курс магистранты

Аннотация. *Бұл эмпирикалық зерттеу жасөспірімдердің денсаулыққа деген құндылыққа негізделген көзқарастарының сипаттамаларын анықтауға және осы құндылықтарды дамыту үшін психологиялық араласулардың тиімділігін бағалауға бағытталған. Бұл мақаладағы эмпирикалық зерттеу жасөспірімдердің денсаулыққа деген көзқарасын қалыптастырудағы құндылық бағдарларының рөлі туралы теориялық ұсыныстарды тексеру қажеттілігіне, сондай-ақ денсаулыққа құндылыққа негізделген тәсілді әзірлеуге бағытталған практикалық психологиялық технологиялардың жеткіліксіз дамуына байланысты болды.*

Түйін сөздер: *Жасөспірімдер, денсаулық құндылықтары, салауатты өмір салты, психологиялық жұмыс, құндылық бағдарлары, қауіпті мінез-құлықтың алдын алу, денсаулық психологиясы, мектеп психологиясы.*

Ғылыми әдебиеттерді талдау қазіргі психологияда денсаулық физикалық, психикалық және әлеуметтік компоненттерді қамтитын көп өлшемді құрылым және маңызды жеке құндылық ретінде қарастырылатынын көрсетті. Сонымен қатар, құндылық бағдарлары жасөспірімдердің мінез-құлқын реттеудің негізгі механизмі ретінде қызмет ететіні және олардың денсаулыққа деген көзқарасын анықтайтыны анықталды.

Дегенмен, денсаулықтың маңыздылығын мойындауға қарамастан, нақты өмірлік тәжірибеде жасөспірімдердің денсаулықтың маңыздылығын түсінуі мен олардың нақты мінез-құлқы арасында сәйкессіздік байқалады. Жасөспірімдер денсаулықты құндылық ретінде жариялауы мүмкін, бірақ олар әрқашан салауатты өмір салты қағидаттарын ұстана бермейді, күнделікті тәртіптің бұзылуы, төмен физикалық белсенділік және зиянды әдеттерге бейімділік сияқты қауіпті мінез-құлықты көрсетеді.

Бұл мәселе қоғамның цифрландырылуы, ақпараттың шамадан тыс жүктелуі, физикалық белсенділіктің төмендеуі және отбасын бақылаудың әлсіреуі сияқты қазіргі заманғы әлеуметтік өзгерістер жағдайында ерекше өзекті. Қазақстан жағдайында бұл факторлар әлеуметтік ортаның әсері мен жастар құндылықтарының өзгеруімен күшейе түседі.

Теориялық талдау салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған қолданыстағы алдын алу бағдарламаларының көбінесе ақпараттық сипатта

екенін және құндылықтар мен мотивацияның қалыптасуының негізінде жатқан психологиялық механизмдерді жеткілікті түрде қарастырмайтынын көрсетті. Бұл олардың тиімділігін төмендетеді және жасөспірімдердің мінез-құлқындағы тұрақты өзгерістерді қамтамасыз етпейді.

Сондықтан, тек білім беруге ғана емес, сонымен қатар денсаулыққа деген құндылыққа негізделген көзқарасты дамытуға бағытталған психологиялық бағдарламаларды әзірлеу және эмпирикалық түрде тексеру қажеттілігі бар. Құндылыққа негізделген тәсіл ішкі мотивацияны, мінез-құлық тұрақтылығын және өмірлік таңдауды хабардар етуді қамтамасыз етеді.

Бұл зерттеудің міндеттері:

жасөспірімдерде денсаулыққа деген құндылыққа негізделген көзқарастың даму деңгейін анықтау;

құндылық бағдарлары мен денсаулыққа қатысты мінез-құлық арасындағы байланысты талдау;

психологиялық араласу бағдарламасын әзірлеу және тестілеу;

бағдарламаның тиімділігін бағалау.

Зерттеудің анықтау кезеңінің мақсаты жасөспірімдерде денсаулыққа деген құндылыққа бағытталған көзқарастың бастапқы даму деңгейін анықтау, сондай-ақ құндылық бағдарлары мен денсаулыққа қатысты мінез-құлық көзқарастары арасындағы байланысты талдау болды.

Зерттеуге эксперименттік және бақылау топтарына (әрқайсысы 40) бөлінген 80 жасөспірім қатысты. Бағалау бастапқы, анықтаушы сипатта болғандықтан, топтар арасындағы айырмашылықтар бұл кезеңде ескерілмеді.

1. Құндылық бағдарын бағалау нәтижелері

Құндылық бағдарын бағалау әдісінің нәтижелері денсаулық жасөспірімдердің құндылық жүйесінде маңызды, бірақ басым емес орын алатынын көрсетті.

1-кесте — Жасөспірімдердің құндылық иерархиясы (%)

Құндылық	Таңдау пайызы
Отбасы	82 %
Материалдық жағдай	76 %
Достар	74 %
Табыс	69 %
Денсаулық	61 %
Өзін-өзі дамыту	55 %
Еркіндік	52 %

Алынған деректер жасөспірімдердің құндылық құрылымында денсаулық бесінші орында екенін көрсетеді. Салыстырмалы түрде жоғары пайызына (61%) қарамастан, ол отбасы, материалдық әл-ауқат және әлеуметтік байланыстар сияқты құндылықтардан кейін тұрады.

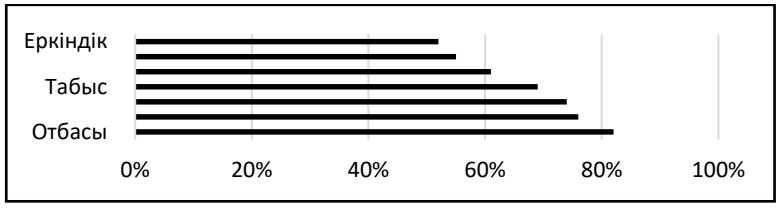

Сурет – 1. Жасөспірімдердің құндылық иерархиясының көрінісі

Бұл мынаны растайды:

Денсаулық маңызды, бірақ басымдықты құндылық емес ретінде қабылданады

Оны сақтауға күшті ішкі назар аударылмаған.

Нәтижелер жасөспірімдердің құндылық жүйелерінде отбасы (82%), материалдық әл-ауқат (76%) және тұлғааралық қарым-қатынас (74%) сияқты әлеуметтік маңызды және сыртқы бағытталған құндылықтар басым екенін көрсетеді. Бұл әлеуметтік тануға, эмоционалдық қолдауға және қаржылық тұрақтылыққа айқын назар аударылатынын көрсетеді.

Дегенмен, денсаулық тікелей және әлеуметтік тұрғыдан күшейтілген құндылықтардан кейін бесінші орында (61%). Бұл жасөспірімдердің денсаулықты маңызды, бірақ екінші дәрежелі құндылық ретінде қабылдайтынын, олардың қазіргі өмірлік мақсаттарымен тікелей байланысты емес екенін көрсетеді.

Бұл құндылық құрылымы жасөспірімдік кезеңнің ерекшеліктерін көрсетеді, онда әлеуметтік өзара әрекеттесуге, өзін-өзі таныстыруға және тануға қол жеткізуге басымдық беріледі. Осыған байланысты денсаулық әрқашан осы мақсаттарға жетудің ресурсы ретінде таныла бермейді.

Осылайша, негізгі мәселе туындайды: денсаулықтың жасөспірімдердің негізгі өмірлік құндылықтарына интеграцияланбауы, бұл оны мінез-құлық деңгейінде сақтау ықтималдығын төмендетеді.

2. Денсаулық құндылығына негізделген көзқарас деңгейі

Кешенді бағалау негізінде денсаулыққа қатысты көзқарастың дамуының үш деңгейі анықталды.

2-кесте — Денсаулыққа құндылық деген көзқарас деңгейі (%)

Деңгейлері	Саны	Таңдау пайызы
Жоғары	14	18 %
Орта	36	45 %
Төмен	30	37 %

Сурет – 2. Денсаулыққа құндылық деген көзқарастары

Жасөспірімдердің көпшілігі (82%) орташа немесе төмен деңгейде.

Бұл жастар арасында денсаулық тұрақты құндылық емес, мінез-құлық жағдайға байланысты екенін білдіреді. Және де жасөспірімдер арасында денсаулықты сақтаудың саналы стратегиясы жоқ.

Диагностикалық нәтижелер жасөспірімдердің тек 18%-ы ғана денсаулық құндылығының жоғары деңгейін көрсететінін, ал басым көпшілігі (82%) орташа немесе төмен деңгейде екенін көрсетеді.

Орташа деңгей (45%) денсаулыққа деген жағдайлық көзқараспен сипатталады: жасөспірімдер оның маңыздылығын мойындайды, бірақ әрқашан тиісті мінез-құлықты жүзеге асыра бермейді. Төмен деңгей (37%) денсаулық мәселелеріне тұрақты қызығушылықтың жоқтығын, сондай-ақ импульсивті және бейсаналық мінез-құлықтың басым екенін көрсетеді.

Бұл нәтижелер жасөспірімдердің көпшілігінің денсаулық құндылығы толық дамымағанын және тұрақсыз екенін көрсетеді.

Төмен деңгей үлгінің үштен бір бөлігінен астамын құрайтынын, бұл деструктивті мінез-құлық үлгілерінің даму қаупінің жоғары екенін атап өту маңызды.

Осылайша, жасөспірімдердің құндылықтар жүйесінде денсаулық туралы хабардарлықты және маңыздылықты арттыруға бағытталған мақсатты психологиялық араласулар қажет деген қорытынды жасауға болады.

3. Денсаулыққа деген көзқарас компоненттерінің нәтижелері

3-кесте — Когнитивті компонент

Денсаулық туралы білім деңгейлері	Таңдау пайызы
Жоғары	42 %
Орта	38 %
Төмен	20 %

Жасөспірімдер денсаулық туралы жалпы білімді, бірақ бұл мінез-құлық өзгерістеріне әкелмейді.

Негізгі қорытынды:

Білім ≠ Мінез-құлық.

Зерттеу нәтижелері жасөспірімдердің 42%-ының денсаулық туралы білімі жоғары, 38%-ының орташа, ал тек 20%-ының ғана төмен екенін көрсетеді. Бұл жасөспірімдердің көпшілігі салауатты өмір салты қағидаттарын жеткілікті түрде білетінін көрсетеді.

Дегенмен, бұл деректерді мінез-құлық компонентінің нәтижелерімен салыстыру білімнің автоматты түрде салауатты мінез-құлыққа әкелмейтінін көрсетеді.

Осылайша, маңызды қарама-қайшылық туындайды:

жасөспірімдер біледі, бірақ оны қолданбайды.

Бұл когнитивті компонент денсаулыққа құндылыққа негізделген көзқарасты қалыптастыру үшін қажетті, бірақ жеткіліксіз шарт деген қазіргі психологияның ұстанымын растайды.

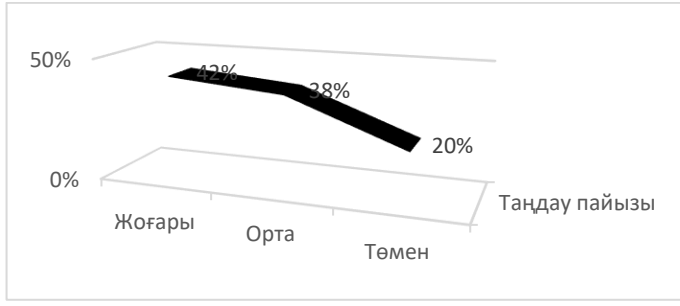

Сурет – 3. Жасөспірімдердің когнитивті компонент сипаттамасы

Сондықтан мінез-құлықты өзгерту тек білім деңгейіне ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның құндылық-мотивациялық саласына да әсер етуді талап етеді.

Нәтижелер жасөспірімдердің тек 21%-ы ғана денсаулыққа саналы көзқараспен қарайтынын, ал 47%-ы ішінара саналы көзқараспен қарайтынын, ал 32%-ы бейсаналық көзқараспен қарайтынын көрсетеді.

Бұл жасөспірімдердің көпшілігі денсаулықты жеке маңызды құндылық ретінде қабылдамайтынын, оны болашақ өмірлік мүмкіндіктермен байланыстырмайтынын және оны сақтауға тұрақты ішкі мотивацияны сезінбейтінін білдіреді.

4-кесте – Эмоционалдық құндылық компоненті

Денсаулыққа деген қатынасы	Таңдау пайызы
Жоғары	21 %
Орта	47 %
Төмен	32 %

Жасөспірімдердің көпшілігі:

денсаулықты жеке құндылық ретінде қабылдамайды

оны өмірлік мақсаттармен байланыстырмайды.

Эмоционалды-құндылық компоненті денсаулыққа деген көзқарас құрылымының кілті болып табылады, себебі ол мінез-құлықтың тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Оның жеткіліксіз дамуы білімнің іс-әрекетке айналмауына әкеледі.

Осылайша, алынған деректер ішкі мотивацияның жетіспеушілігін және денсаулыққа эмоционалды маңызды көзқарасты дамыту қажеттілігін көрсетеді.

5-кесте. Мінез-құлықтық компонент

Мінез-құлықтары	Таңдау пайызы
Салауатты өмір салтын жүйелі сақтайды	19 %
Ішінара ғана	51 %
Мүлде сақтамайды	30 %

Айқын қарама-қайшылық бар. Олар денсаулық туралы біледі → бірақ оны ұстанбайды.

Нәтижелерді талдау жасөспірімдердің тек 19%-ы ғана салауатты өмір салты қағидаттарын үнемі ұстанатынын, ал көпшілігі (51%) мұны үнемі ұстанатынын, ал 30%-ы іс жүзінде салауатты әдеттерді сақтамайтынын көрсетеді.

Деректер жасөспірімдердің мінез-құлқының негізінен жағдайға байланысты және тұрақсыз екенін көрсетеді. Бұл тұрақтылықтың болмауымен, өзін-өзі бақылаудың болмауымен және сыртқы жағдайларға тәуелділікпен көрінеді.

Әсіресе, денсаулықты нығайтатын мінез-құлық деңгейі төмен жасөспірімдердің үлесі өте жоғары екендігі, бұл тұрақты деструктивті әдеттердің даму қаупін көрсетеді.

Осылайша, мінез-құлық компоненті білім мен нақты әрекеттер арасындағы алшақтықты көрсетеді, бұл жеке тұлғаның құндылық саласын шешу қажеттілігін растайды.

4. Өзін-өзі реттеу және жауапкершілік

Нәтижелер жасөспірімдердің тек 23%-ы өзін-өзі реттеудің жоғары деңгейін көрсеткенін, ал көпшілігі орташа (49%) немесе төмен (28%) деңгейлерін көрсететінін көрсетеді.

Өзін-өзі реттеудің жеткіліксіздігі келесі жағдайларда көрінеді:

импульсивті мінез-құлық

іс-әрекеттерді басқара алмау

тәртіпті ұстанудағы қиындықтар

6-кесте — Өзін-өзі реттеу деңгейі

Деңгейлері	Таңдау пайызы
Жоғары	23 %
Орта	49 %
Төмен	28 %

Өзін-өзі реттеудің жеткіліксіздігі: импульсивті мінез-құлыққа әкеледі және салауатты өмір салтын ұстану мүмкіндігін төмендетеді.

Өзін-өзі реттеу - мінез-құлықтағы құндылықтарды жүзеге асыруды қамтамасыз ететін маңызды психологиялық механизм. Оң көзқарастар болғанның өзінде, өзін-өзі реттеудің төмен деңгейі олардың практикалық жүзеге асырылуына кедергі келтіреді.

Осылайша, өзін-өзі реттеуді дамыту салауатты өмір салтын қалыптастырудың қажетті шарты деген қорытынды жасауға болады.

5. Тәуекелді мінез-құлықты талдау

Алынған деректер жасөспірімдер арасында қауіпті мінез-құлықтың жоғары таралуын көрсетеді. Ең көп таралғандары:

ұйқының бұзылуы (64%)

дене белсенділігінің төмендеуі (58%)

дұрыс тамақтанбау (55%)

интернетке тәуелділік (49%)

Негізгі мәселелер:

физикалық белсенділіктің болмауы

сандық тәуелділік

режим.

Бұл цифрлық орта мен дене белсенділігінің төмендеуін қоса алғанда, қазіргі заманғы факторлардың айтарлықтай әсерін көрсетеді.

7-кесте — Тәуекелді мінез-құлықтың таралуы

Мінез-құлық көрсеткіштері	Таңдау пайызы
Ұйқы режимінің бұзылуы	64 %
Төмен физикалық белсенділік	58 %
Зиянды тағамдарды жиі қолдану	55 %
Интернет тәуелділік	49 %
Зиянды дағдылар	21 %

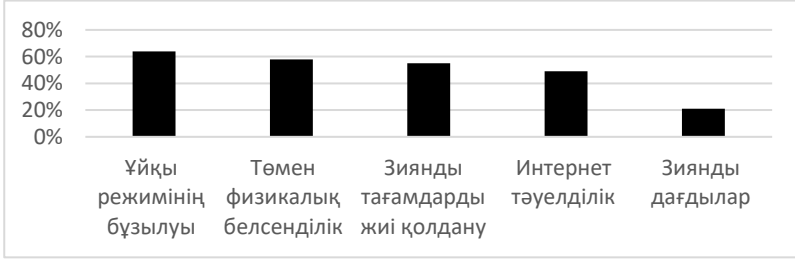

Сурет – 4. Тәуекелді мінез-құлықтың таралуы

Ерекше алаңдаушылық тудыратын нәрсе - жасөспірімдердің 21%-ында зиянды әдеттердің болуы, бұл деструктивті мінез-құлық үлгілерінің дамуын көрсетеді.

Осылайша, нәтижелер жасөспірімдердің айтарлықтай бөлігінің алдын алу және түзету шараларын қажет ететін қауіп тобында екенін растайды.

Корреляциялық талдау зерттелген көрсеткіштер арасындағы маңызды байланыстарды анықтады.

Ең күшті байланыстар мыналар арасында анықталды:

құндылық бағдарлары мен мінез-құлық ($\rho = 0,62$)

өзін-өзі реттеу және салауатты өмір салты ($\rho = 0,68$)

денсаулыққа саналылық пен көзқарас ($\rho = 0,71$)

Бұл нәтижелер мыналарды көрсетеді:

құндылықтар мінез-құлыққа тікелей әсер етеді

өзін-өзі реттеу құндылықтарды жүзеге асырудың негізгі механизмі болып табылады

саналылық денсаулықтың маңыздылығын арттырады

Сондықтан, денсаулыққа құндылыққа негізделген көзқарасты дамыту осы компоненттердің барлығын дамытуды қамтуы керек деген қорытынды жасауға болады.

Корреляциялық көрсеткіштер	**ρ**
Құндылықтар – мінез-құлық	0.62
Өзін-өзі реттеу – салауаттылық	0.68
Түсіну – денсаулық	0.71

Қорытынды:

мәндер неғұрлым жоғары болса → мінез-құлық соғұрлым жақсы болады

негізгі фактор → өзін-өзі реттеу

Анықтау жұмыстары:

- денсаулық жетекші құндылық емес
- қарама-қайшылықтардың жоғары деңгейі
- өзін-өзі реттеудің әлсіздігі
- қауіпті мінез-құлықтың болуы.

Талдау нәтижелерін қорытындылай келе, мыналарды атап өтуге болады:

1. Жасөспірімдер арасында денсаулық жетекші құндылық емес;
2. Білім мен мінез-құлық арасында алшақтық бар;
3. Құндылыққа негізделген және рефлексивті компоненттер дамымаған;
4. Жасөспірімдердің айтарлықтай бөлігі қауіпті мінез-құлық көрсетеді.

Бұл денсаулыққа құндылыққа негізделген тәсілді дамытуға бағытталған қалыптастырушы эксперимент пен психологиялық бағдарламаны әзірлеу қажеттілігін растайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шмойлова Н. А. Ценностные ориентации подростков. — М.: Просвещение, 2021. — 180 с.
2. Абдрахманова А. К. Психология воспитания. — Алматы, 2022. — 210 с.
3. Садыкова А. Н. Психология здоровья. — Алматы, 2023. — 240 с.
4. Касымова Д. Ж. Развитие личности подростка. — Алматы, 2021. — 220 с.
5. Тлеубаева Г. С. Социальная психология. — Алматы, 2020. — 260 с.
6. Сейткалиева М. К. Психология поведения подростков. — Алматы, 2022. — 200 с.
7. Бекенова Ж. Т. Ценности молодежи. — Алматы, 2023. — 210 с.
8. Ахметова Л. С. Психология воспитания. — Алматы, 2021. — 190 с.
9. Нурпеисова А. Д. Формирование личности подростка. — Алматы, 2022. — 230 с.
10. Каримова Р. А. Социальная адаптация подростков. — Алматы, 2023. — 210 с.

36. Maslow A. Motivation and Personality. — New York: Harper & Row, 2021. — 320 p.

Резюме

Целью данного эмпирического исследования является выявление характеристик ценностных установок подростков в отношении здоровья и оценка эффективности психологических вмешательств, направленных на развитие этих ценностей. Эмпирическое исследование в данной статье мотивировано необходимостью проверки теоретических положений о роли ценностных ориентаций в формировании отношения подростков к здоровью, а также недостаточной разработанностью практических психологических технологий, направленных на развитие ценностного подхода к здоровью.

Ключевые слова: *Подростки, ценности здоровья, здоровый образ жизни, психологическая работа, ценностные ориентации, профилактика рискованного поведения, психология здоровья, школьная психология.*

Summary

This empirical study aims to identify the characteristics of adolescents' value-based attitudes towards health and to assess the effectiveness of psychological interventions to develop these values. The empirical study in this article was motivated by the need to test theoretical proposals on the role of value orientations in the formation of adolescents' attitudes towards health, as well as the insufficient development of practical psychological technologies aimed at developing a value-based approach to health.

Keywords: *Adolescents, health values, healthy lifestyle, psychological work, value orientations, prevention of risky behavior, health psychology, school psychology.*

ОӘК: 159.99

СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ МӘНІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Рамазанова Шолпан Ержигитовна
«Q University» 7М03102-Психология білім бағдарламасының 2-курс магистранты

Мақалада жасөспірімдер арасындағы суицидтік мінез-құлықтың алдын алу мәселесінің өзектілігі қарастырылады. Суицидтің алдын алу білім беру және денсаулық сақтау жүйелерінің маңызды бағыты ретінде сипатталып, оқушылар арасында қауіпсіз және салауатты өмір салтын қалыптастырудың рөлі айқындалады. Зерттеуде отандық және шетелдік тәжірибелерге салыстырмалы талдау жүргізіліп, суицидтік мінез-құлықтың негізгі себептері мен тәуекел факторлары анықталады. Сонымен қатар, профилактикалық жұмыстардың тиімді әдістері, оның ішінде психологиялық қолдау, ерте диагностика, ата-ана мен педагогтардың бірлескен әрекеті және ақпараттық-ағартушылық шаралардың маңызы көрсетіледі. Қорытындысында кешенді, жүйелі тәсілдерді енгізу жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алуда маңызды екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: *суицидтік мінез-құлық, алдын алу, жасөспірімдер, психологиялық қолдау, тәуекел факторлары, ерте диагностика, білім беру жүйесі, салауатты өмір салты, психологиялық қауіпсіздік, отандық және шетелдік тәжірибе.*

Жасөспірімдер арасындағы суицид мәселесі қазіргі уақытта өзекті болып қала беретіндіктен, білім беру саласындағы басқаруды жүзеге асыратын органдардың, денсаулық сақтау саласындағы білім беру мекемелерінің, оқушылар мен тәрбиеленушілер үшін салауатты және қауіпсіз өмір салтын қалыптастыру қызметінің маңызды бағыттарының бірі суицидтік мінез-құлықтың алдын алу болып табылады.

Суицидтік мінез-құлықтың алдын алу - суицидтік әрекеттерді қоса

алғанда, суицидтік мінез-құлықтың әртүрлі көріністерінің алдын алуға, сондай-ақ қайталанатын суицидтік әрекеттердің алдын алуға бағытталған шаралар жүйесі.

А. П. Чупрыков, Г. Я. Пилягин және В. Ф. Войцектің жіктемесіне сәйкес, суицидтік мінез-құлықтың алдын алудың бірнеше түрі ажыратылады. Мазмұнды критерийге сүйене отырып, мамандандырылған психиатриялық, психологиялық, жалпы медициналық, әлеуметтік және ақпараттық/білім беру әдістері ажыратылады.

Мамандандырылған психиатриялық немесе суицидологиялық емдеу - бұл суицидтік мінез-құлықты тудыратын психикалық және мінез-құлықтық бұзылуларды емдеуге және суицидтік әрекеттің дамуы мен қайталануының алдын алуға бағытталған дәрі-дәрмектік және психотерапиялық әдістер, суицидке қарсы мінез-құлықты дамытуға, жеке көзқарастарды, өзін-өзі бағалауды, ұмтылыс деңгейін және т.б. өзгертуге бағытталған психокоррекциялық бағдарламалар кіреді.

Жалпы медициналық емдеу аяқталған суицид әрекетінің соматикалық және неврологиялық салдарын жоюға және мүгедектіктің алдын алуға бағытталған терапиялық шараларды қамтиды.

Суицидтік мінез-құлықтың әлеуметтік алдын алу әлеуетті және жасалған суицидтердің әлеуметтік-экономикалық мәртебесін өзгертуге бағытталған шараларды қамтиды. Бұл шараларды әлеуметтік қамсыздандыру, білім беру, жұмыспен қамту және басқа да салаларға жауапты мекемелер мен ұйымдардың қатысуынсыз жүзеге асыру мүмкін емес.

Ақпараттық-білім беру іс-шаралары барлық халық топтарын психикалық денсаулықты жақсарту қажеттілігі мен жолдары, салауатты өмір салтының артықшылықтары, суицидтік күйлердің алғашқы белгілері және күресу стратегиялары туралы хабардар етуге бағытталған. Алдын алудың бұл түріне дәрігерлер, мектептер мен басқа да білім беру мекемелерінің мұғалімдері, балалар үйінің қызметкерлері, әлеуметтік қызметкерлер және басқалар үшін суицидтік күйлерді диагностикалау және төтенше жағдайлардың алдын алу шаралары бойынша білім беру бағдарламалары да кіреді.

Қабылданған шаралардың тізбегіне сәйкес бастапқы, екінші және үшінші реттік алдын алу бөлінеді.

Бастапқы алдын алу жалпы халыққа бағытталған, ал суицидтің алдын алу денсаулық пен өмірдің құндылығын насихаттауды қамтиды. Алдын алудың бұл түрі жасөспірімдер мен жастарды қоса алғанда, кең аудиторияға бағытталған. Алдын алу шараларына көптеген іс-шаралар кіреді, олардың ең маңыздылары: салауатты өмір салтын насихаттау; жеке дамуға баса назар аудару; дағдарыстық жағдайларда өнімді мінез-құлық стратегияларын оқытуға бағытталған ақпараттық-білім беру бағдарламалары; суицидтің заттары мен құралдарына қол жеткізуді шектеу; және жоғары қауіпті топтарды анықтау. Бұған сондай-ақ мектептер мен жұмыс орындарында суицид туралы хабардарлықты арттыруға бағытталған әртүрлі білім беру бағдарламалары кіреді.

Екіншілік алдын алу суицидке әрекет жасағандарға бағытталған,

себебі әрекеттер тарихы болашақ әрекеттердің маңызды болжаушысы болып табылады. Мұндағы негізгі мақсат - клиентке дағдарыстан шығу жолын табуға және оның күйзелісін жеңуге көмектесу. Мұндай араласулар дағдарыс орталықтарында және сенім телефондары арқылы жүзеге асырылуы керек. Суицидке әрекет жасағандарға арналған оқыту бағдарламаларын да қарастыруға болады. Дағдарыстық психотерапия да қолданылады.

Дағдарыстық психотерапия – ауыр күйзеліске реакциядан туындаған әлеуметтік және психологиялық бейімделмеуді бастан кешіретін адамдарға көмектесуге бағытталған және өзін-өзі бұзатын мінез-құлықтың, ең алдымен суицидтік әрекеттердің алдын алуға арналған психотерапиялық әдістер мен әдістер жиынтығы. Ол психотерапиялық көмектің шұғыл сипатымен, суицидтік мінез-құлықтың дамуына әкелетін бейімделмеген психологиялық көзқарастарды анықтауға және түзетуге бағытталғандығымен, сондай-ақ қазіргі тұлғааралық қақтығыстарды шешудің бұрын тексерілмеген әдістерін іздеу және оқытумен, әлеуметтік және психологиялық бейімделу деңгейін арттырумен, жеке өсуді және жеке тұлғаның болашақ дағдарыстарға төзімділігін қамтамасыз етумен сипатталады.

Үшінші деңгейдегі алдын алу, ең алдымен, суицид құрбанының жақын маңындағыларға бағытталған. Оның мақсаты - оларға оқиғамен күресуге көмектесу және тиісті күресу стратегияларын қолдану . Мұнда суицидтің жасалу жолдарына, құрбанның кәсібіне, психологиялық бейініне және т.б. назар аударуға болады. Суицидтік мінез-құлықтың үшінші деңгейдегі алдын алу суицид жасағандармен де жүргізіледі. Ол суицид әрекеттерінің мүгедектікке әкелетін салдарының алдын алуға бағытталған бірқатар оңалту бағдарламаларынан және салауатты отбасылық қарым-қатынастарды нығайтуға бағытталған бірқатар шаралардан тұрады.

Қазақстандық тәжірибеде суицидтік мінез-құлықтың алдын алу мәселесі мемлекет тарапынан ерекше назарда қарастырылатын әлеуметтік және қоғамдық денсаулық сақтау проблемаларының бірі болып табылады. Суицид деңгейін төмендету және халықтың психикалық денсаулығын нығайту Қазақстан Республикасының әлеуметтік және демографиялық саясатының маңызды бағыттарының бірі болып саналады.

Қазақстан Республикасында бұл мәселе мемлекеттік деңгейде түрлі стратегиялық құжаттар мен бағдарламалар аясында қарастырылады. Атап айтқанда, «Қазақстан–2050» стратегиясында**,** сондай-ақ Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау жүйесін дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларында халықтың өмір сүру сапасын арттыру, психикалық денсаулықты сақтау және әлеуметтік әл-ауқатты жақсарту негізгі басымдықтардың бірі ретінде белгіленген.

Суицидтік мінез-құлықтың алдын алу шаралары Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі, Білім және ғылым министрлігі және басқа да мемлекеттік органдар тарапынан жүзеге асырылатын кешенді бағдарламалар арқылы іске асырылады. Бұл бағдарламалар халыққа психологиялық көмек көрсету жүйесін дамытуға,

дағдарыстық жағдайдағы адамдарға қолдау көрсетуге, сондай-ақ жастар мен жасөспірімдер арасында профилактикалық жұмыстар жүргізуге бағытталған.

Сонымен қатар елімізде психологиялық қызметтерді дамыту, сенім телефондарының жұмысын ұйымдастыру, мектептер мен жоғары оқу орындарында психологиялық қолдау қызметін күшейту арқылы суицидтің алдын алу шаралары жүзеге асырылуда. Әсіресе жастар мен жасөспірімдер арасында психологиялық көмек көрсетуге ерекше көңіл бөлінуде.

Осылайша, Қазақстан Республикасында суицидтік мінез-құлықтың алдын алу мемлекеттік әлеуметтік және демографиялық саясаттың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл бағытта халықтың психикалық денсаулығын сақтау, психологиялық қолдау жүйесін дамыту және қоғамда психологиялық мәдениетті арттыруға бағытталған кешенді шаралар жүзеге асырылуда.

Сонымен қатар, кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтік мінез-құлықтың алдын алу және жолын кесу үшін мұғалімдер мен психологтардың құзыреттілігін арттыруға, ата-аналармен жұмысты күшейтуге, балалар ортасындағы жалпы агрессия деңгейін төмендетуге және балалар топтарындағы дағдарыстық құбылыстар мен қауіп топтарын жедел анықтауға бағытталған ведомствоаралық негізде кешенді алдын алу жұмыстары ұйымдастырылуда.

Қазіргі уақытта еліміздің Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігі «Денсаулық сақтауды дамыту» мемлекеттік бағдарламасының жобасын әзірледі, ол «Аурулардың алдын алу және салауатты өмір салтын дамыту» кіші бағдарламасы аясында кәмелетке толмағандар арасында суицидті, депрессиялық жағдайларды, алкогольді, есірткі мен улы заттарды тұтынуды азайтуға бағытталған шаралар кешенін көздейді. Дағдарыстық жағдайлардың алдын алу және суицидтік мінез-құлыққа ие адамдарға медициналық көмек көрсетудің үш деңгейлі жүйесін қалыптастыру да аяқталды, атап айтқанда, тәулік бойы жұмыс істейтін «сенім телефондары», әлеуметтік және психологиялық көмек кабинеттері, дағдарыс бөлімдері, мектептер мен университеттерде арнайы психологиялық көмек қызметін құру, сондай-ақ ата-аналарды балалардағы дағдарыстық жағдайларды тануға және балаларды зиянды ақпараттан қорғауға оқыту.

Жасөспірімдер интернетте және теледидарда қолжетімді суицид туралы ақпараттың көптігіне осал болғандықтан, білім беру жүйесіне ерекше назар аударылуда. Сондықтан Денсаулық сақтау министрлігі, Төтенше жағдайлар министрлігі, Білім және ғылым министрлігі және Байланыс министрлігі халыққа арналған онлайн психологиялық қолдау қызметін құрудың бекітілген тұжырымдамасын және оны іске асырудың кешенді іс-қимыл жоспарын жасау үшін бірлесіп жұмыс істеуде.

Қазіргі уақытта жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқына қарсы алдын алу шараларының кешені бастапқы кезеңде жүзеге асырылуда. Сондықтан, бұл шаралардың тиімділігін тек уақыт өте келе бағалауға болады.

Суицидтік мінез-құлыққа қатысты қазіргі жағдайдың күрделілігі және тиісті түрде әрекет ету қажеттілігі әртүрлі алдын алу бағдарламаларының

айтарлықтай санын әзірлеуге әкелді, бірақ олардың тиімділігі мәселесі әлі күнге дейін түсініксіз. Соған қарамастан, алдын алу және араласу бағдарламаларын әзірлеу бойынша бірқатар ұсыныстарды тұжырымдау үшін бар тәжірибені ескеру өте маңызды.

Осындай бағдарламалардың бірі ДДСҰ қамқорлығымен халықаралық деңгейде жұмыс істейді. Осы жаһандық бағдарлама аясында психологиялық негізі бар шаралардың да, психологиялық негізі жоқ шаралардың да бар екендігі туралы айтуға болады. Соңғысының мысалы ретінде суицидті жоспарлап отырған адамдар үшін қолжетімді болуы мүмкін әртүрлі құралдарды – дәрі-дәрмектерді , тұрмыстық заттарды, шатырға шығуды және т.б. бақылау туралы ұсынысты айтуға болады.

ДДСҰ суицидтің алдын алу бағдарламасының негізгі мақсаттарының бірі - ғылыми қоғамдастыққа және әлемдік халыққа суицидтің алдын алуға болатындығы туралы идеяны насихаттауға ықпал ету. Негізінен, осыған ұқсас мақсат - саясаткерлерге ықпал ету.

ДДСҰ суицид бағдарламасының тағы бір жаһандық мақсаты - қоғамдық пікірге әсер ету. Бұл суицидтің қауіптері туралы хабардарлықты арттырады және тиісті шаралар қабылдау қажеттілігін арттырады.

Соңында, ДДСҰ бағдарламасы мен серіктестері (бірқатар қауымдастықтар, атап айтқанда, Халықаралық суицидтің алдын алу қауымдастығы) шешкен тағы бір мақсат - суицидке әрекет жасаған адамдар үшін бірқатар шараларды әзірлеу және енгізу. Бұған дағдарыс орталықтарын құру, депрессияны емдеу, алкоголь мен есірткіге тәуелділік кіреді. Сонымен қатар, суицидтік ойлар мен әрекеттерді бастан кешіретін адамдарға әлеуметтік қолдау көрсетуге бағытталған шараларды әзірлеу және енгізу жұмыстары да жүргізілуде.

Америка Құрама Штаттарында депрессияны анықтау және емдеу үшін скринингтік бағдарламалар деп аталатын бағдарламалар бар. Бұл бағдарламалар жасөспірімдерге бағытталған.

Еуропалық депрессияға қарсы одақ аясында он жеті еуропалық елдің әртүрлі аймақтарында осындай бағдарламалар жүзеге асырылуда.

Еуропалық Альянс төрт деңгейде шараларды әзірлейді және жүзеге асырады:

Бірінші деңгей: Жалпы тәжірибе дәрігерлерімен және педиатрлармен жұмыс істеу. Мақсат - бұл кәсіби топты депрессияны тануға және пациенттермен өзара әрекеттесу кезінде суицидтік бейімділіктерді анықтауға үйрету.

Екінші деңгей әртүрлі халық топтары үшін ақпараттық-түсіндіру науқандарын әзірлеуді және енгізуді қамтиды. Бұл ақпараттық науқан тиісті мақсатты аудиторияға бағытталған бейнелерді, жарнамалық плакаттарды және веб-сайттарды әзірлеуді қамтиды. Негізгі мақсат - депрессияны емдеу туралы хабардарлықты арттыру және депрессиямен байланысты стигманы азайту.

Үшінші деңгей қауіп тобындағы топтармен жұмыс істеуді қамтиды. Бұл жасөспірімдер мен суицидке әрекет жасаған адамдарға «жедел жәрдем карталарын» таратуды, дағдарыс орталықтарында кәсіби көмекке дереу қол жеткізуді қамтамасыз етуді қамтиды.

Төртінші деңгей бірқатар кәсіби топтардың өкілдеріне арналған оқыту бағдарламаларын қамтиды (атап айтқанда, әртүрлі әлеуметтік қызметкерлер мен кеңесшілер, полиция, діни көшбасшылар және т.б.). Олардың мақсаты - осы топтарды депрессия туралы оқыту. Осы салада ата-аналар мен мұғалімдер үшін арнайы шаралар әзірленуде. Олардың мақсаты - балалар мен жасөспірімдерге жақын әлеуметтік агенттерге өзіне-өзі зиян келтіру және суицидтік мінез-құлық туралы ақпарат беру. Соңында, осы салада БАҚ өкілдеріне суицид жағдайларын қалай жариялау керектігі туралы ұсыныстар әзірленуде, бұл «имитативтік суицидтің» алдын алуға көмектеседі.

ДДСҰ сонымен қатар БАҚ-та суицид оқиғаларын теңдестірілген түрде жариялауды жақтайды. Мұндай бағдарламалардың негізгі мақсаттары - жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауын жақсарту, дағдарысқа төтеп беру дағдыларын дамыту, шешім қабылдау стратегияларын үйрету және коммуникация дағдыларын жетілдіру.

2005 жылы ДДСҰ қамқорлығымен психикалық денсаулық мәселелері бойынша өткен еуропалық конференция аясында екі бағытта шаралар қабылдау туралы шешім қабылданды: суицидті азайтуға көмектесетін шара ретінде қолдау топтарын ұйымдастыру, сенім телефондары мен веб-сайттар құру; нақты қауіп топтарын анықтау.

ДДСҰ тұжырымдаған және осы халықаралық ұйымның қамқорлығымен шешілетін жаһандық мақсаттармен қатар, суицидтің алдын алу шараларын әзірлеуге бағытталған ұлттық, аймақтық және қалалық бағдарламалар да бар.

Осылайша, суицидтің және суицидтік мінез-құлықтың алдын алу жоғарыда аталған модельдермен шектелмейді. Олар суицидтің алдын алудың ауқымды бағдарламасының шағын бөлігі ғана, оны іске асыру үшін үкіметтік және қоғамдық ұйымдардың, әлеуметтік қызметтердің, еріктілердің, БАҚ-тың және мәдениет қайраткерлерінің белсенді қатысуы мен ынтымақтастығы, сондай-ақ өзіне-өзі көмек және өзара қолдау топтарын құру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы. Суицидтің алдын алу: жаһандық императив. – Женева: WHO, 2014.

2. World Health Organization. Suicide worldwide in 2019: Global Health Estimates. – Geneva: WHO, 2021.

3. Чупрыков А.П., Пилягин Г.Я., Войцех В.Ф. Суицидология негіздері. – М.: Медицина, 2006.

4. Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы: Білім, 2012.

5. Жақыпов С.М. Жалпы психология негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.

6. Тәжібаев Т.Т. Жалпы психология. – Алматы: Мектеп, 2005.

7. Қазақстан Республикасы. «Қазақстан–2050» стратегиясы. – Астана, 2012.

8. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі. Денсаулық сақтауды дамыту мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020.

9. Joiner T. Why People Die by Suicide. – Harvard University Press, 2005.
10. Hawton K., Williams K. Reducing Suicide: A National Imperative. – Oxford University Press, 2001.
11. Mann J.J. et al. Suicide prevention strategies: A systematic review // JAMA. – 2005. – Vol. 294(16). – P. 2064–2074.
12. Zalsman G. et al. Suicide prevention strategies revisited // The Lancet Psychiatry. – 2016. – Vol. 3(7). – P. 646–659.
13. European Alliance Against Depression. Community-based interventions in suicide prevention. – Leipzig, 2010.
14. Wasserman D. Suicide: An Unnecessary Death. – Oxford: Oxford University Press, 2016.
15. Brent D.A., Bridge J. Firearms availability and suicide // American Journal of Preventive Medicine. – 2003.

Резюме

В статье рассматривается актуальность проблемы профилактики суицидального поведения среди подростков. Профилактика самоубийств описывается как важное направление деятельности системы образования и здравоохранения, а также подчеркивается роль формирования безопасного и здорового образа жизни среди учащихся. В исследовании проводится сравнительный анализ отечественной и зарубежной практики, выявляются основные причины и факторы риска суицидального поведения. Кроме того, указываются эффективные методы профилактической работы, включая психологическую поддержку, раннюю диагностику, совместные действия родителей и учителей, а также важность информационно-просветительских мероприятий. В заключении доказывается важность внедрения комплексных, системных подходов в профилактике самоубийств среди подростков.

Ключевые слова: *суицидальное поведение, профилактика, подростки, психологическая поддержка, факторы риска, ранняя диагностика, система образования, здоровый образ жизни, психологическая безопасность, отечественный и зарубежный опыт.*

Summary

This article examines the relevance of preventing suicidal behavior among adolescents. Suicide prevention is described as an important area of activity for the education and healthcare systems, and the role of fostering a safe and healthy lifestyle among students is emphasized. The study provides a comparative analysis of domestic and international practices, identifying the main causes and risk factors for suicidal behavior. Furthermore, effective preventive methods are outlined, including psychological support, early detection, joint efforts between parents and teachers, and the importance of informational and educational activities. The conclusion demonstrates the importance of implementing comprehensive, systemic approaches to preventing suicide among adolescents.

Keywords: *suicidal behavior, prevention, adolescents, psychological support, risk factors, early detection, education system, healthy lifestyle, psychological safety, domestic and international experience.*

ОӘК: 159.99

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ОТБАСЫНДАҒЫ ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ЭМОЦИОНАЛДЫҚ EQ - ДІҢ ӘСЕРІ

Турниязова Ж.К.
психология магистрі, «Q» University – нің аға оқытушысы Алматы қаласы
Иманбаева А. Б.
«Q» University – нің 2 курс магистранты Алматы қаласы

Бұл мақалада қазақстандық отбасылардағы ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынасына эмоционалдық интеллект (EQ) деңгейінің ықпалы қарастырылады. Эмоционалдық интеллект – адамның өз сезімін түсіну, оны басқару және өзгелердің эмоциясын қабылдап, тиімді қарым-қатынас орната білу қабілеті ретінде сипатталады. Зерттеу барысында отбасылық қатынастардағы түсіністік, сенім, қолдау және қақтығыстарды шешу дағдыларының EQ деңгейімен өзара байланысы талданады. Авторлар эмоционалдық интеллекті жоғары жұптарда өзара сыйластық пен психологиялық үйлесімнің арта түсетініне назар аударады. Сондай-ақ қазақстандық мәдени және дәстүрлі құндылықтардың ерлі-зайыптылардың эмоциялық өзара әрекетіне әсері атап өтіледі. Мақаланың нәтижелері отбасылық психология, неке тұрақтылығы және тұлғааралық қатынастар саласында қолдануға бағытталған.

Түйін сөздер: *эмоционалдық интеллект, ерлі-зайыптылар қарым-қатынасы, отбасы психологиясы, некелік қанағаттану, эмоцияны басқару, отбасылық үйлесім, әлеуметтік-психологиялық зерттеу, эмоционалдық қолдау, өзара түсіністік, Қазақстан отбасы.*

Кіріспе

Қазіргі қоғамда отбасы институтының тұрақтылығы мен үйлесімділігі – әлеуметтік дамудың негізгі көрсеткіштерінің бірі. Ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністік, сенім және эмоционалдық қолдау деңгейі тікелей олардың жеке тұлғалық қасиеттеріне, соның ішінде эмоционалдық интеллект (EQ) деңгейіне байланысты. Эмоционалдық интеллект – адамның өз эмоцияларын түсінуі, басқара білуі және басқа адамдардың эмоцияларын сезіну қабілеті. Бұл ұғым алғаш рет XX ғасырдың соңында Д. Гоулман, П. Сэловей және Д. Майер еңбектерінде ғылыми негізде қарастырылды.

Қазақстан қоғамында соңғы онжылдықта әлеуметтік және мәдени өзгерістердің әсерінен отбасы құрылымында да өзгерістер байқалуда. Жас отбасылардың ажырасу деңгейінің артуы, психологиялық үйлесімсіздік, эмоциялық тұрақсыздық сияқты мәселелер жиі кездесуде. Мұндай жағдайда эмоционалдық интеллектті дамыту – отбасы берік болуына ықпал ететін маңызды психологиялық факторлардың бірі болып табылады.

Эмоционалдық интеллект ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырып, олардың бір-бірін түсінуіне, қолдау көрсетуіне

және жанжал жағдайларын тиімді шешуіне мүмкіндік береді. Мысалы, жоғары EQ деңгейі бар адамдар өз сезімдерін бақылап, серігінің эмоционалдық жағдайын дұрыс бағалай алады. Ал төмен EQ деңгейі көбінесе агрессия, түсінбеушілік және конфликтілерге алып келеді.

Бұл зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы заманауи отбасылардың психологиялық тұрақтылығын арттыру қажеттілігінен туындайды. Қазақ қоғамы дәстүрлі отбасылық құндылықтарды сақтай отырып, сонымен қатар жаһандану жағдайында жаңа мәдени және әлеуметтік әсерлерге бейімделіп келеді. Сондықтан эмоционалдық интеллекттің ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастарға ықпалын анықтау — отбасылық психология мен әлеуметтік педагогика саласында маңызды ғылыми және тәжірибелік мәнге ие мәселе.

Эмоционалдық интеллекттің (EQ) қазақстандық отбасындағы ерлі-зайыптылар қарым-қатынасы үшін маңызы

Эмоционалдық интеллект (EQ) — адамның өз және өзгенің эмоцияларын тану, түсіну және тиімді басқару қабілеті. Бұл ұғым адам өмірінің көптеген салаларында, соның ішінде отбасылық қатынастарда ерекше рөл атқарады. Ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынасы тек рационалды факторларға ғана емес, сонымен бірге олардың эмоционалдық өзара әрекеттесу мәдениетіне де байланысты.

Қазақстандық отбасылар үшін эмоционалдық интеллекттің маңызы ерекше. Қазақ қоғамында отбасы — рухани және әлеуметтік тірек, ал өзара сыйластық, түсіністік пен сабырлылық дәстүрлі отбасылық құндылықтардың өзегін құрайды. Алайда қазіргі жаһандану дәуірінде әлеуметтік қысым, экономикалық қиындықтар және ақпараттық жүктемелер ерлі-зайыптылар арасындағы психологиялық шиеленістердің артуына себеп болуда. Мұндай жағдайда жоғары деңгейдегі эмоционалдық интеллект — отбасылық тұрақтылықтың басты факторларының бірі.

Жоғары EQ деңгейі бар ерлі-зайыптылар өз эмоцияларын бақылап, серігінің сезімін түсіне алады, дау-дамайды конструктивті шешуге бейім келеді. Мысалы, эмоциясын ұстай білу, ашу мен реніштi басқара алу — жанжалдардың алдын алады және өзара сенім мен түсіністі нығайтады. Ал төмен EQ деңгейі көбіне агрессивті мінез-құлыққа, сезімдерді дұрыс жеткізбеуге және қарым-қатынастың бұзылуына әкеледі.

Эмоционалдық интеллекттің компоненттері — эмпатия, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі тану және мотивация — ерлі-зайыптылар арасындағы байланысты тереңдетеді. Эмпатия арқылы серіктестер бір-бірінің ішкі әлемін түсінеді; өзін-өзі реттеу арқылы эмоцияларын бақылап, жағдайға сабырмен қарайды; мотивация арқылы ортақ мақсатқа жетуге ұмтылады.

Зерттеулер көрсеткендей, EQ деңгейі жоғары ерлі-зайыптыларда некелік қанағаттану деңгейі де жоғары болады. Олар бір-біріне қолдау көрсетіп, қиындықтарды бірлесе еңсереді. Осы тұрғыдан алғанда, эмоционалдық интеллект — отбасының психологиялық саулығының және оның ұзақмерзімді тұрақтылығының негізгі кілті.

Қазақстан жағдайында эмоционалдық интеллектті дамыту отбасылық психологиялық кеңес берудің, мектеп және жоғары оқу орындарындағы психологиялық мәдениетті арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып

табылады. Себебі эмоционалдық сауаттылық — тек жеке тұлғаның емес, тұтас қоғамның мәдени және рухани даму деңгейін көрсететін көрсеткіш.

1-кесте. Орташа EQ және некелік қанағаттану көрсеткіштері

№	Қала	Орташа EQ (балл)	Некелік қанағаттану (балл)	Корреляция (r)
1	Алматы	76,4	78,2	0,71
2	Астана	79,1	81,3	0,75
3	Шымкент	73,2	75,0	0,68
	Орташа	**76,2**	**78,1**	**0,71**

Түсіндірме: 0,71 деңгейіндегі оң корреляция EQ мен некелік қанағаттану арасында айқын байланыс бар екенін көрсетеді.

Бұл мәселені зерттеген ғалымдар

Эмоционалдық интеллект мәселесі XX ғасырдың екінші жартысынан бастап психология ғылымында кеңінен қарастырыла бастады. Бұл бағыттағы алғашқы теориялық тұжырымдамалар адамның эмоциялық мінез-құлқы мен әлеуметтік бейімделу арасындағы байланысты түсіндіруге бағытталған.

Эмоционалдық интеллект ұғымын ғылыми айналымға алғаш енгізген зерттеушілердің бірі — Питер Сэловей (P. Salovey) мен Джон Майер (J. Mayer). Олар 1990 жылы жариялаған еңбектерінде эмоционалдық интеллектті «адамның өз эмоцияларын және өзгенің эмоцияларын тану, түсіну және басқару қабілеті» ретінде сипаттады. Кейінірек бұл идеяны Дэниел Гоулман (D. Goleman) кеңейтіп, EQ-ды кәсіби және жеке өмірдегі табыстың маңызды факторы ретінде көрсетті. Оның пікірінше, жоғары эмоционалдық интеллект адамға өз сезімдерін бақылап, өзара қарым-қатынас орнатуда тиімді болуға көмектеседі.

Отандық және ТМД елдеріндегі ғалымдар да бұл тақырыпқа қызығушылық танытты. Мәселен, ресейлік зерттеушілер Л.Ю. Любимова, Е.П. Ильин, Н. Холл, В. Бойко еңбектерінде эмоционалдық интеллекттің тұлғаның мінез-құлқына, эмоциялық тұрақтылығына және отбасылық қатынастарға әсері қарастырылған. Олар EQ-ды тек когнитивті қабілет емес, сонымен қатар тұлғаның әлеуметтік және моральдық жетілуінің көрсеткіші деп санаған.

Қазақстандық психологтар мен әлеуметтік ғалымдар да соңғы жылдары эмоционалдық интеллект тақырыбын отбасылық қатынастар контексінде зерттей бастады. С. Жұмабекова, Г. Кенжебаева, А. Баймұханбетова, Н. Төлеуова сынды зерттеушілер қазақстандық мәдениет пен ұлттық құндылықтар негізінде ерлі-зайыптылардың эмоциялық үйлесімділігі мен отбасылық тұрақтылық мәселелерін талдады.

Мәселен, Г. Кенжебаеваның (2020) зерттеуінде эмоционалдық интеллект деңгейі мен некелік қанағаттану арасындағы тікелей байланыс анықталған. Ол жоғары EQ деңгейі бар жұптардың дау-дамайды шешуде тиімді стратегиялар қолданатынын және өзара түсіністік деңгейінің жоғары болатынын атап өткен. Ал С. Жұмабекованың (2021) еңбектерінде қазақ отбасыларының мәдени ерекшеліктері ескеріліп, эмоционалдық қолдаудың психологиялық тұрақтылыққа әсері сипатталған.

Сонымен қатар, шетелдік ғалымдар да (мысалы, J. Gottman, S. Hendrick, T. Bradbury) ерлі-зайыптылар қарым-қатынасындағы эмоционалдық үйлесімділікті некелік табыстылықтың басты шарты деп есептеген. Олардың зерттеулерінде эмоцияны басқару қабілеті мен серіктеске эмпатия таныту дағдылары отбасындағы тұрақтылықтың шешуші факторлары екені дәлелденген.

Жалпы алғанда, эмоционалдық интеллект феноменін зерттеген ғалымдардың басым көпшілігі EQ-ды адамның өмір сапасына, психологиялық саулығына және отбасындағы қарым-қатынас мәдениетіне тікелей ықпал ететін күрделі көпқырлы қасиет деп қарастырады.

Қандай зерттеулер жүргізілді?

Зерттеу жұмысының мақсаты — эмоционалдық интеллект (EQ) деңгейі мен ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынас сапасы, яғни некелік қанағаттану арасындағы өзара байланысты анықтау болды. Бұл мақсатқа жету үшін эмпирикалық зерттеу жүргізіліп, Қазақстанның үш қаласынан (Астана, Алматы және Шымкент) 30 ерлі-зайыпты (барлығы 60 адам) зерттеуге қатысты.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу барысында келесі психологиялық әдістемелер қолданылды:

- **Эмоционалдық интеллектті анықтау тесті** (H. Холл әдістемесі бейімделген нұсқасы);
- **Некелік қанағаттану шкаласы** (J. Locke және K. Wallace нұсқасы бойынша);
- **Сауалнама және сұхбат алу әдісі** – ерлі-зайыптылардың өзара түсіністік, қолдау және эмоцияны басқару тәжірибесін анықтау үшін.

Зерттеу нәтижелері **SPSS және Excel бағдарламалары** арқылы өңделді. Орташа мәндер, стандарттық ауытқулар және корреляциялық байланыстар есептелді.

Негізгі нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде эмоционалдық интеллект деңгейі мен некелік қанағаттану арасында **тікелей оң корреляция (r = 0.64)** анықталды. Бұл көрсеткіш EQ деңгейі жоғары ерлі-зайыптылардың өзара қатынасы тұрақты және эмоциялық тұрғыдан үйлесімді болатынын дәлелдейді.

Қала	Орташа EQ деңгейі	Орташа некелік қанағаттану (%)	Қатысушылар саны
Астана	72.4	76.3	20
Алматы	69.8	74.1	20
Шымкент	66.2	70.8	20

Жалпы Қазақстан бойынша орташа EQ деңгейі – **69.5 балл**, ал некелік қанағаттану деңгейі – **73.7%** құрады. Бұл екі көрсеткіш арасында айқын байланыс бар екенін көрсетеді.

Төмендегі графикте эмоционалдық интеллект деңгейі мен некелік қанағаттану арасындағы өзара тәуелділік бейнеленген:

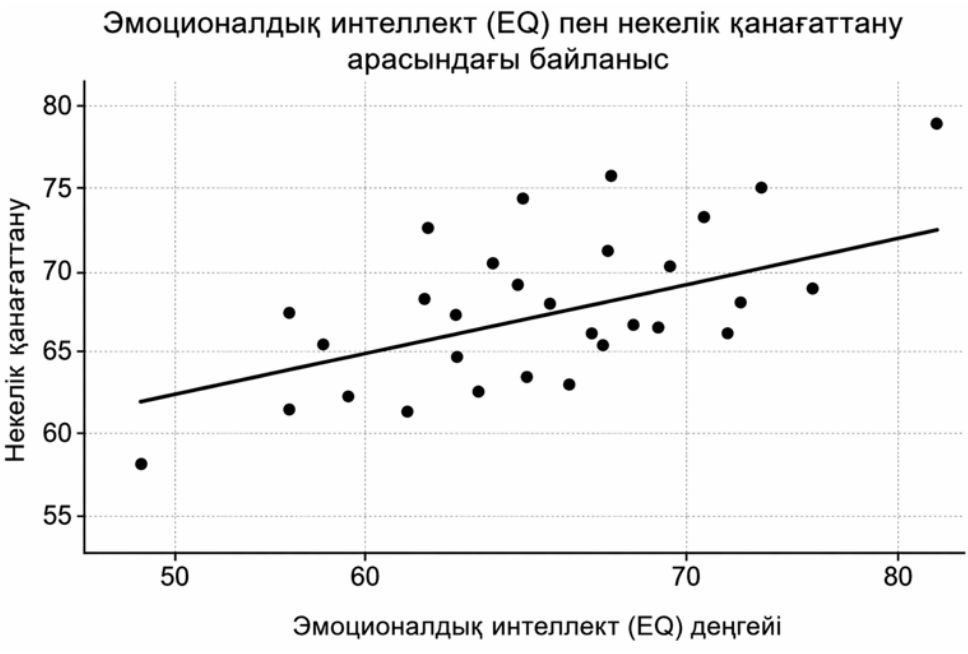

1-сурет – Эмоционалдық интеллект (EQ) пен некелік қанағаттану арасындағы байланыс

(Графикте EQ көрсеткіші артқан сайын некелік қанағаттану деңгейінің де жоғарылайтыны байқалады.)

Сондай-ақ гендерлік айырмашылықтар байқалды: әйелдердің орташа EQ деңгейі ерлерге қарағанда сәл жоғары (әйелдер – 71.2; ерлер – 67.9). Бұл әйелдердің эмоциялық қабылдау мен эмпатия қабілетінің күштірек екенін көрсетеді.

Қорытынды

Эмоционалдық интеллект (EQ) – ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністік пен үйлесімділіктің негізгі көрсеткіші болып табылады. Қазақстандық отбасылардың мысалында жүргізілген зерттеулер ерлі-зайыптылардың эмоцияларын тану, бақылау және басқару қабілеті неғұрлым жоғары болған сайын олардың некелік қанағаттану деңгейі соғұрлым артатынын көрсетті.

Эмоционалдық интеллект тек жеке тұлғаның емес, отбасылық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды психологиялық фактор болып саналады. Ол күйеуі мен әйелі арасындағы жанжалдарды азайтуға, өзара қолдауды күшейтуге және эмоционалдық жақындықты нығайтуға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері бойынша, EQ деңгейі жоғары отбасыларда сенім, түсіністік пен сыйластық қатынастары қалыптасқан. Ал эмоциялық бақылауы төмен ерлі-зайыптылар жиі келіспеушіліктер мен эмоционалдық қақтығыстарға бейім келеді. Сондықтан қазіргі қоғамда эмоционалдық интеллектіні дамыту — отбасы тұрақтылығы мен некелік бақыттың маңызды кепілі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект: почему он может значить больше, чем IQ. — Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2016.

2. Салови, П., Майер, Д. Эмоциональный интеллект и его развитие. — Журнал психологии личности, 1990.

3. Нұрғалиева, Г. Қ. Отбасылық қатынастар психологиясы. — Алматы: Қазақ университеті, 2018.

4. Бекенова, Ә. Эмоционалдық интеллект және оның тұлғалық дамуындағы рөлі. — Психология және қоғам, №3, 2020.

5. Жұмабаев, А. Қазіргі қазақ отбасындағы қарым-қатынас мәдениеті. — Астана: Фолиант, 2021.

6. Mayer, J.D., Salovey, P., & Caruso, D.R. Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications. — Psychological Inquiry, 2004.

7. Сейітова, Л. Қазақстандық отбасылардағы эмоционалдық тепе-теңдік мәселелері. — Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы, 2022.

Резюме

В статье рассматривается влияние эмоционального интеллекта (EQ) на взаимоотношения между супругами в казахстанских семьях. Эмоциональный интеллект определяется как способность человека осознавать и контролировать собственные эмоции, понимать чувства партнёра и выстраивать гармоничные межличностные отношения. Проведённый анализ показал, что высокий уровень EQ способствует укреплению доверия, взаимопонимания и психологической устойчивости в браке. Отмечается также роль национальных ценностей и традиций Казахстана в формировании эмоциональной культуры супругов. Результаты исследования могут быть полезны для психологов, социологов и специалистов по семейным отношениям.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, семейные отношения, супруги, психологическая совместимость, казахстанская семья.*

Summary

The article explores the impact of emotional intelligence (EQ) on the relationship between spouses in Kazakhstani families. Emotional intelligence is defined as the ability to recognize and manage one's own emotions, understand a partner's feelings, and build harmonious interpersonal communication. The analysis shows that a high level of EQ enhances trust, mutual understanding, and psychological stability within marriage. The study also highlights the influence of Kazakhstan's national traditions and cultural values on the emotional interaction between spouses. The findings can be applied in the fields of family psychology, sociology, and relationship counseling.

Keywords: *emotional intelligence, family relationship, spouses, psychological compatibility, Kazakhstani family.*

ОӘК: 159.99

ҚАЗІРГІ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ТҰЛҒА БАҒЫТТЫЛЫҒЫ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАР МӘСЕЛЕСІ

Турниязова Ж.К.
психология магистрі, «Q» University – нің аға оқытушысы Алматы қаласы
Бисембаева Н.Ш.
«Q» University – нің магистранты Алматы қаласы

Мақала қазіргі психологиядағы тұлғаның қалыптасуының іргелі аспектілері — тұлғалық бағыттылық пен құндылық бағдарлар мәселесіне арналған. Автор тұлға бағыттылығының құрылымы мен мазмұнын айқындайтын негізгі теориялық тұжырымдамаларды (С.Л. Рубинштейн, Л.И. Божович, А.Н. Леонтьев, В. Франкл) жүйелейді. Құндылық бағдарлардың тұлғаның мінез-құлқын реттеудегі және оның өмірлік стратегияларын таңдаудағы рөлі қарастырылады. Тұлғаның мотивациялық-қажеттілік ядросының онтогенездегі даму динамикасына талдау жасалып, бағыттылықтың қоғамдық және жеке формаларының арасалмағы негізделген.

Түйін сөздер: *тұлға бағыттылығы, құндылық бағдарлар, мотивация, иерархия, қажеттіліктер, дүниетаным, өмірдің мәні, өзін-өзі өзектендіру.*

Кіріспе

Қазіргі трансформацияланушы қоғамда тұлғаның ішкі тұрақтылығы мен оның әлеуметтік бағдары мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр. Психология ғылымында тұлғаның мінез-құлқын, іс-әрекетінің мазмұны мен мақсатын айқындайтын негізгі интегралды сипаттама ретінде тұлға бағыттылығы қарастырылады. Бағыттылық — бұл жай ғана қызығушылықтар жиынтығы емес, бұл адамның бүкіл өмір жолын айқындайтын орнықты мотивтер мен құндылықтардың динамикалық жүйесі.

Көптеген отандық психологтар (С.Л. Рубинштейн, Л.И. Божович, А.Н. Леонтьев) тұлға құрылымын анықтау кезінде оған бағыттылық сияқты міндетті компонентті қосады.

«Бағыттылық — бұл тұлғаның белсенділігі, ол түптеп келгенде тек жекелеген мотивтер мен ұмтылыстарды ғана емес, тұлғаның өзін заттандыруды, объективациялауды жүзеге асырады. Сондықтан бағыттылық — тұлғаның өмірдегі өзін-өзі көрсетуі, оның өзін-өзі іске асыруға (самореализация) деген үрдісі» [1, 421-б.].

Бағыттылық әрқашан әлеуметтік тұрғыдан негізделген және онтогенезде оқу мен тәрбиелеу процесінде қалыптасады, дүниетанымдық, кәсіби бағыттылықта, негізгі қызметтен бос уақытта бір нәрсемен айналысумен, жеке әуестікпен байланысты іс-әрекетте (мысалы, бейнелеу өнерімен, физикалық жаттығулармен, балық аулаумен, спортпен және т.б. айналысуда) көрініс табатын тұлғалық қасиет ретінде шығады.

Бағыттылық күрделі құрылым болып табылады және оның көпдеңгейлі әрі көпкомпонентті құрылымы бар, ол қондырғыларды, мотивтерді, тілектерді, ұмтылыстарды, қажеттіліктерді, бейімділіктерді (влечения), ниеттерді, қызығушылықтарды, бейімділіктерді (склонности), сенімдерді, идеалдарды, дүниетанымды және өмірлік мағыналарды қамтиды.

Тұлға бағыттылығы мәселесімен айналысатын көптеген отандық психологтар оның компоненттерін әртүрлі түрде сипаттайды.

К.К. Платонов бағыттылыққа қарым-қатынастар мен тұлғаның моральдық сипаттарын қосады, ондағы деңгейді, кеңдікті, қарқындылықты, орнықтылықты және пәрмеңділікті ажыратады, тұлға бағыттылығының формаларында адамның қарым-қатынасы да, моральдық қасиеттері де көрінеді деп есептейді [2].

К.К. Ковалев бағыттылық адамның шындыққа деген қарым-қатынасын анықтайтынын көрсетеді. Бұл ретте ол оған әртүрлі қасиеттерді, өзара әрекеттесетін қажеттіліктер мен қызығушылықтар жүйесін, идеялық және практикалық қондырғыларды қосады [3].

Бағыттылықтың құрамдас бөліктері немесе компоненттері онтогенезде дамиды, өзгереді, қайта құрылады. Бағыттылықтың бұрыннан бар компоненттерінің дамуы мен қайта құрылуы жаңаларының пайда болуымен, туындауымен және дамуымен ұштасады. Бағыттылық компоненттерінің кеңеюі мен баюы адамның жан-жақты іс-әрекеті нәтижесінде жүреді, ол үрдістерді жаңа мазмұнмен байытуды жүзеге асырады.

Тұлға бағыттылығы бүкіл өмір бойы өзгереді, қалыптасады. Әсіресе, қажеттіліктер, ниеттер, мотивтер, қызығушылықтар, құндылықтар, дүниетаным, өмірдің мәні сияқты бағыттылық компоненттерінің өзгеруін және олардың онтогенездегі қалыптасуын ерекше атап өткен жөн. Тұлға бағыттылығының ең көп зерттелген кезеңдері — туғаннан жастық шаққа дейінгі кезеңдер (Л.И. Божович, Т.Е. Конникова, М. Каневская, А.Н. Леонтьев, М.С. Неймарк, В.Э. Чудновский) [4].

Л.И. Божовичтің еңбектерінде тұлға бағыттылығы қажеттілікті түсінуден басталады, оны ол бастан кешудің (переживание) бейнеленген формасы ретінде қарастырады [4]. Оның пікірінше, қажеттілік адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетінің ішкі стимулы болып табылады. Божович қажеттілікті объективті түрде бар мұқтаждықпен (нужда) теңестіруге болмайды деп санайды, өйткені ол тиісті бастан кешуде бейнелеуі тиіс, тек сонда ғана ол мінез-құлықтың қозғаушы күшіне айналады.

Қажеттіліктер дамудың көрсеткіші болып табылады. Қажеттіліктердің дамуы баланың өмірдегі жағдайының, оның айналасындағы адамдармен өзара қарым-қатынас жүйесінің өзгеруі арқылы өтуі мүмкін [4]. Алдымен бұл мектеп оқушысының жаңа әлеуметтік позициясы, содан кейін құрдастар ұжымындағы баланың позициясы және, соңында, қоғамның жаңа мүшесінің позициясы.

Әрбір қажеттіліктің ішінде қарапайым формалардан күрделірек, сапалық жағынан ерекше формаларға дейін даму жүреді. Адамның қажеттіліктері тек өз мазмұны мен динамикалық қасиеттері бойынша ғана емес, сонымен қатар құрылымы бойынша да ерекшеленеді: кейбір

қажеттіліктер тікелей, мезеттік сипатқа ие болса, басқалары — мақсатпен немесе саналы түрде қабылданған ниетпен жанамаланған.

Адамның қажеттіліктері динамикалық иерархия болып табылады, ондағы жетекші орынды — кейбір қажеттіліктердің іске асуына және басқаларының өзектенуіне байланысты — кезекпен біресе бір қажеттілік, біресе басқасы иеленеді. Қажеттіліктер адамның мінез-құлқында көрініс тауып, әрбір нақты жағдайда мінез-құлықтың бағыттылығын анықтайтын мотивтерді таңдауға әсер етеді. А.В. Петровский (2001) өз еңбектерінде бастапқыда қажеттіліктің санасыз екенін, бірақ зат табылған кезде индивидтің белсенділігі мақсатты сипатқа ие болатынын, мотив туындайтынын атап өтеді [5].

Мотив — бұл белгілі бір қажеттілікті қанағаттандырумен байланысты іс-әрекетке итермелеуші күш [6].

Тұлға бағыттылығы әдетте оның тұтас құрылымын анықтайтын орнықты басым мотивтер жүйесімен байланыстырылады [7]. Бұл жүйе адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетін детерминациялайды, оның белсенділігін бағыттайды. Мотивтің көмегімен субъектінің белгілі бір қажеттіліктері қанағаттандырылады. Адамның физикалық өмір сүруі үшін ең маңыздылары тамаққа, ұйқыға, физикалық белсенділікке, экстремалды температурадан қорғануға, сенсорлық стимуляцияға деген қажеттіліктер болып табылады, яғни А. Маслоудың қажеттіліктердің иерархиялық деңгейлері туралы тұжырымдамасындағы терминология бойынша — бұл физиологиялық қажеттіліктер.

Төменде берілген мәтіннің мазмұнын толық сақтай отырып жасалған қазақша аудармасы:

В.Э. Чудновский жоғары сынып оқушыларының тұлғалық бағыттылығын, олардың мінез-құлқының жетекші мотивтерін, адамның өзіне және қоғамға деген көзқарасын зерттей келе, бағыттылықтың келесі түрлерін анықтады: адамның іс-әрекетінде ұжымның, қоғамның мүдделеріне байланысты мотивтер басым болатын ***қоғамдық бағыттылық және жеке бағыттылық*** [8].

Тұлғаның әлеуметтік деңгейдегі бейнесі және оның қандай адамгершілік нормалары мен критерийлерін басшылыққа алатыны тұлға бағыттылығына байланысты болады. Тұлға бағыттылығының бұл функцияларымен келіспеу қиын, олар оны жетекші тұлғалық сипаттамалардың біріне айналдырады.

Бұған дейін көрсетілгендей, мотивтер ағзаның тіршілік әрекеті мен тұлғаның дамуына қажетті қажеттіліктер негізінде қалыптасады. Өз кезегінде, қажеттіліктер қызығушылықтарды, тілектерді, ұмтылыстарды тудырады, индивидті оларды қанағаттандыру үшін белсенділікке итермелейді. Адам мінез-құлқын ынталандыратын қажеттіліктер болмаса, оларға сәйкес келетін қызығушылықтар да болмас еді.

Қызығушылық — бұл адамды танымдық немесе практикалық іс-әрекетке бағыттайтын күй.

А.В. Петровский қызығушылықты танымның тұрақты қозғаушы механизмі болып табылатын мотив деп атайды [9]. Сонымен қатар, қызығушылық мүмкіндігінше көп білуге деген ниеттен, жаңаны өз бетінше

іздеуге ұмтылудан, зейіннің шоғырлануынан көрінеді, яғни онда ерік-жігер компоненті айқын байқалады [10].

Сонымен бірге, И.А. Зимняя қызығушылық — бұл танымдық қажеттіліктің эмоциялық бастан кешуі (переживание) екенін нақтылайды [11]. Қызығушылықтың эмоциялық және ерік-жігер компоненттері ерекше түрде — интеллектуалды эмоция және интеллектуалды қиындықтарды жеңумен байланысты күш-жігер ретінде көрінеді.

Қызығушылықтар мазмұны бойынша, яғни олардың заттық тиістілігіне, заттық мазмұнының кеңдігіне, тереңдігіне — тұлғаның қажеттілік қарым-қатынастар жүйесіндегі орнығуына, орнықтылығына, күшіне, ұзақтығына қарай жіктеледі. Тұлғаның бүкіл даму барысындағы қызығушылықтардың даму динамикасы олардың әртүрлі сипаттамаларында көрініс табады. Қызығушылық тұрақты және тұрақсыз; оқшауланған, тар, кең, жан-жақты, жетекші, орталық; терең, жалпыланған; мамандандырылған және т.б. болуы мүмкін. Дамудың әрбір жаңа сатысында қызығушылық жаңа сапаға ие болады.

Тұлға бағыттылығының мазмұндық жағын, оның қоршаған әлемге, басқа адамдарға және өзіне деген көзқарасын ***құндылық бағдарлар жүйесі*** айқындайды [12]. Құндылық бағдарлар әлеуметтік, мәдени, адамгершілік құндылықтардың тұлғалық маңыздылығын білдіре отырып, шындыққа деген құндылықты қатынасты көрсетеді. Құндылықтар бағыттылықты, субъектінің күш-жігер жұмсау дәрежесін реттейді, іс-әрекетті ұйымдастырудың мотивтері мен мақсаттарын айтарлықтай дәрежеде анықтайды [13].

В. Франкл бойынша, құндылықтар адамды бағыттайды және өзіне тартады. Адамда әрқашан еркіндік болады: ұсынылғанды қабылдау немесе қабылдамау арасында таңдау жасау еркіндігі, яғни әлеуетті мағынаны жүзеге асыру немесе оны іске асырылмаған күйде қалдыру арасындағы таңдау [14].

Дүниетаным, тұлға бағыттылығының құрамдас бөліктерінің бірі ретінде — тұлғаның қоршаған әлем мен өзі туралы, әлемдегі өз орны, қоршаған шындыққа және өзіне деген қарым-қатынасы туралы жалпыланған түсініктерінің кешені.

Төменде мәтіннің толық, ғылыми стилі сақталған қазақша аудармасы берілген:

Дүниетаным — өмірдің мәнін өз санасында, әлемге деген жеке қарым-қатынасында түсіндіру. Дүниетанымның мазмұнына субъектінің өзін-өзі анықтауы және оның әлемге деген көзқарасын негіздеу үшін қажетті білімдер кіреді. Адамға көптеген нәрселерде: әлеуметтік-мәдени құндылықтарда, идеалдарда, дүниетанымдық мәселелерде, яғни адам болмысының мәні туралы сұрақтарда өзін-өзі анықтауға тура келеді.

Қоғам көптеген құндылықтарды ұсынады, бірақ оған баратын жол әркім үшін жеке: бұл — өмірдің мәнін, ондағы өз орнын іздеу. Э. Эриксон мұндай ізденісті сәйкестік (идентичность) мәселесін шешумен байланыстырады [44].

В. Франкл өз өмірінің мәнін табуға ұмтылуды адамның негізгі уәждеуші күші ретінде қарастырады. Дәл осы В. Франкл алғаш рет адамның қалыптасуы мен дамуына тән белсенділіктің ерекше түрін — **мағына түзуші белсенділікті** (смыслообразующая активность) бөліп көрсетеді.

Өмірдің мәні әрқашан жеке болады. «Түптеп келгенде, адам өз өмірінің мәні неде екенін сұрамауы керек, керісінше, сұрақ қойылып тұрған адам өзі екенін сезінуі тиіс. Әлемде өмір сүріп жатқан адамға өмір сұрақ қояды, ал ол өмірге тек өз өмірі үшін жауап бере отырып қана жауап қайтара алады. Ол өмірге тек жауапкершілікті өз мойнына алу арқылы ғана жауап бере алады» [15, 254-б.].

Тұлғаның мінез-құлқы қандай да бір жалғыз мотивпен емес, олардың күрделі иерархиялық жүйесімен, яғни тұлғаның бағыттылығы болып табылатын жалпыланған әлеуметтік-психологиялық сипаттамамен анықталатыны маңызды.

Тұлғаның бағыттылығы қоғамда әртүрлі экономикалық, құқықтық, отбасылық, институционалдық мәртебелері бар макро және микро топтарда дамиды және қалыптасады, олардың басты элементі адамның қарым-қатынасы болып табылады. Қарым-қатынастың негізгі объектісі — басқа адам және қоғам. Бұл жерде бағыттылық адамның оң немесе теріс белсенді іріктемелі қатынасының негізі ретінде көрінеді.

Өз бағыттылығының арқасында адамдар кедергілерді жеңуге, күш-жігер жұмсауға және өз өмір жолымен жүруге қабілетті. Бірақ бұл жол әрқашан индивид игеретін және иемденетін белгілі бір әлеуметтік қатынастар мен әлеуметтік құндылықтар шеңберінде болады.

Онтогенез барысында тұлға бағыттылығының иерархияланған, біріктірілген құрылымы жасалады, онда адамның өзіне және әлемге деген көзқарасын анықтайтын доминантты **мотивациялық-қажеттілік ядросы** пайда болады.

Әрбір жас кезеңінде өзіне және қоршаған болмысқа деген көзқарас әртүрлі болғандықтан, онтогенездің жас кезеңдерінде тұлға бағыттылығында туындайтын мәселелер де ерекшеленеді.

Бағыттылық — бүрделі құрылым және оның көпдеңгейлі әрі көпкомпонентті жүйесі бар, ол қондырғыларды, мотивтерді, тілектерді, ұмтылыстарды, қажеттіліктерді, бейімділіктерді (влечения), ниеттерді, қызығушылықтарды, бейімділіктерді (склонности), сенімдерді, идеалдарды, дүниетанымды және өмірлік мағыналарды қамтиды.

Тұлға бағыттылығының әрбір компоненті оның дамуы мен қалыптасуына өз үлесін қосады. Адам өміріндегі маңызды оқиғалар мен дәуірлер, даму кезеңдері мен фазалары, заңдылықтар, бағыттылықтың мазмұны, формалары, түрлері мен типтері индивидтің өмір жолында өз көрінісін табады.

Бағыттылықтың құрамдас бөліктері немесе компоненттері онтогенезде дамиды, өзгереді, қайта құрылады. Бағыттылықтың бұрыннан бар компоненттерінің дамуы мен қайта құрылуы жаңаларының пайда болуымен, туындауымен және дамуымен ұштасады. Бағыттылық компоненттерінің кеңеюі мен баюы адамның жан-жақты іс-әрекеті нәтижесінде жүреді, ол үрдістерді жаңа мазмұнмен байытуды жүзеге асырады. Тұлға бағыттылығы бүкіл өмір бойы өзгереді, қалыптасады.

Тұлға бағыттылығының мазмұндық жағын, оның қоршаған әлемге, басқа адамдарға және өзіне деген көзқарасын **құндылық бағдарлар жүйесі**

айқындайды. Даму психологиясында дәл жеткіншектік (жастық) шақ құндылық бағдарлардың қарқынды қалыптасу кезеңі ретінде қарастырылады.

Өз бағыттылығының арқасында адамдар кедергілерді жеңуге, күш-жігер жұмсауға және өз өмір жолымен жүруге қабілетті. Бірақ бұл жол әрқашан индивид игеретін және иемденетін белгілі бір әлеуметтік қатынастар мен әлеуметтік құндылықтар шеңберінде болады.

Қорытындылай келе, тұлға бағыттылығы — бұл адамның әлеуметтік бейнесін, оның адамгершілік ұстанымдарын және өмірлік мақсаттарын айқындайтын іргелі психологиялық феномен. Жүргізілген теориялық талдау көрсеткендей, бағыттылықтың қалыптасуы онтогенездің әр кезеңінде өзіндік ерекшеліктерге ие болып, қажеттіліктердің қарапайым формалардан күрделі рухани құндылықтарға дейін дамуымен сипатталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рубинштейн С.Л. Основы обшей психологии / С.Л. Рубинштейн. - СПб.: Питер, 2000.
2. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
3. Ковалев К.К. Психология личности. – М.: Просвещение, 1970.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. - М.: Просвещение, 1986.
5. Петрова О.О. Возрастная психология. Конспект лекций. / О.О. Петрова. Т.В. Умнова. - изд. 2-е - Ростов н/Д.: 2005.
6. Батаршев А.В. Психология личности и общения/А.В. Батаршев. - М, 2003.
7. Бережковская Е. Чем и как увлекаются подростки // Школьный психолог. - №1. - 2005, с. 7-9.
8. Чудновский В.Э. Смысл жизни и судьба. – М.: Ось-89, 1997. – 208 с.
9. Петровский А.В., Петровский В.А. Категориальная система психологии // Вопросы психологии. - М., 2000. - № 5. - с. 3 - 17.
10. Шевандрин Н.Н. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.Н. Шевандрин, Учеб. для студентов высш.учеб.заведений.-2-е изд.-М.: ВЛАДОС, 2001.
11. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. - Ростов н/Д.: Феникс, 1997.
12. Практическая психодиагностика /Ред. и сост. Д Я. Райгородский. Самара: БАХРАХ - М, 2000.
13. Волочков А.А. Ермоленко Е.Г. Ценностная направленность как выражение смыслообразующей активности // Психологический журнал. - № 2, 2004, с. 17-26
14. Фельдштейн Д.И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии. - 1985. - № 6. - с. 26-38.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла: введение в логотерапию // Доктор и душа. СПб., 1997. - с. 13-152.

Резюме

Статья посвящена фундаментальным аспектам формирования личности в современной психологии — проблеме направленности личности и ценностных ориентаций. Автор систематизирует основные теоретические концепции, определяющие структуру и содержание направленности личности (С.Л. Рубинштейн, Л.И. Божович, А.Н. Леонтьев, В. Франкл). Рассматривается роль ценностных ориентаций в регуляции поведения личности и выборе её жизненных стратегий. Проведен анализ динамики развития мотивационно-потребностного ядра личности в онтогенезе, а также обосновано соотношение общественных и личных форм направленности.

Ключевые слова: *направленность личности, ценностные ориентации, мотивация, иерархия, потребности, мировоззрение, смысл жизни, самоактуализация.*

Summary

The article is devoted to the fundamental aspects of personality formation in modern psychology — the issue of personality orientation and value orientations. The author systematizes the key theoretical concepts that define the structure and content of personality orientation (S.L. Rubinstein, L.I. Bozhovich, A.N. Leontiev, and V. Frankl). The role of value orientations in the regulation of personality behavior and the choice of life strategies is examined. The dynamics of the development of the motivational-need core of the personality in ontogenesis are analyzed, and the balance between social and individual forms of orientation is substantiated.

Keywords: *personality orientation, value orientations, motivation, hierarchy, needs, worldview, meaning of life, self-actualization.*

УДК: 159.9

КЛАССИФИКАЦИЯ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Турниязова Ж.К.
магистр психологии, старший преподаватель «Q» University г. Алматы
Есимбекова А.К.
магистрант «Q» University г. Алматы

В представленной статье осуществляется теоретико-методологический анализ проблемы суицидального поведения подростков в контексте существующих научных классификаций и концептуальных моделей. Систематизированы подходы к типологии суицидального поведения, включая истинные, демонстративные и скрытые формы. Проведен сравнительный анализ социокультурной, медицинской и экологической моделей суицида. Особое внимание уделено возрастной специфике подросткового периода как критического этапа развития личности. Выявлены ключевые факторы риска и психологические механизмы формирования суицидального поведения. Обоснована необходимость интегративного междисциплинарного подхода.

Ключевые слова: *суицидальное поведение, подростковый возраст, теоретико-методологический анализ, депрессия, аномия, факторы риска.*

Введение

Проблема суицидального поведения подростков является одной из наиболее сложных и многогранных в современной психологической науке. Ее актуальность обусловлена устойчивым ростом суицидальных проявлений среди несовершеннолетних и их высокой социальной значимостью.

Суицидальное поведение рассматривается как сложный феномен, включающий биологические, психологические и социальные компоненты. Подростковый возраст, являясь переходным этапом развития, характеризуется выраженной нестабильностью психических процессов, что существенно повышает уязвимость личности к деструктивным формам реагирования.

Целью настоящего исследования является теоретико-методологический анализ классификаций и концептуальных моделей суицидального поведения подростков.

Методология исследования

Методологическую основу исследования составляют системный и междисциплинарный подходы, позволяющие рассматривать суицидальное поведение как результат взаимодействия различных факторов [4].

Использованы методы:

- теоретического анализа;
- синтеза;
- обобщения научных источников;
- сравнительного анализа концепций.

Суициды **подразделяют на три группы**: истинные, демонстративные и скрытые.

Истинный суицид определяется желанием умереть и характеризуется предшествующими размышлениями по поводу смысла жизни, угнетенным настроением, депрессивным состоянием, мыслями об уходе из жизни.

Демонстративный суицид не основан на желании умереть, он представляет собой способ обратить на себя внимание, попросить помощи, вести диалог.

Скрытым или косвенным суицидом называют вид суицидального поведения, характеризующегося действиями с высокой вероятностью смерти, нацеленными на риск, игру со смертью – быстрая езда на, экстремальные виды спорта, опасный бизнес, поездки в горячие точки, употребление сильных наркотиков и т.д.

А.Г. Амбрумова различает самоубийства или истинные суициды и незавершенные суициды, как попытки самоубийства [1]. А. Бруксбэнк выделяет суицид, как намеренное самоубийство, и парасуицид, как акт намеренного самоповреждения, не приводящий к смерти [2].

Э. Дюркгейм разделяет суициды на виды в соответствии с особенностями социальных связей человека [3]:

—анатомический суицид осуществляется в итоге разногласий между личностью и окружающей ее средой;

—фаталистический суицид происходит при личных трагедиях –

смерти близких, увечьях, несчастной любви;

—альтруистический суицид может быть совершен ради других, во имя высокой цели;

—эгоистический суицид – уход от сложных ситуаций, конфликтов, неприемлемых требований. Диагностика суицидального поведения основывается на точной оценке степени желания смерти. Один и тот же вид суицидального поведения может быть и истинной суицидальной попыткой, и демонстративно-шантажным покушением, и самоповреждением в целях усиления физической боли и т.д.

Каждый случай самоубийства уникален, тем не менее, суициды имеют ряд общих характеристик [4]:

—стрессогенный характер жизненной ситуации, фрустрация ведущих потребностей, невыносимость страданий;

—переживание безнадежности ситуации и своей беспомощности;

—направленная на себя агрессия;

—амбивалентное отношение к суициду;

—искажение воспринимаемой реальности, зацикленность на проблеме, так называемое «туннельное зрение»;

—поиск выхода из ситуации через лишения себя жизни.

—соответствие суицидального поведения общему стилю жизни и личностным установкам.

Эффективная деятельность по профилактике подростковых суицидов и разработка профилактических программ в данном направлении основываются на существующих концепциях формирования суицидального поведения. Основными концепциями формирования суицидов являются социокультурная, медицинская и экологическая модели [5].

Согласно социокультурной концепции суицида, формирование суицидального поведения определяется социальными категориями – полом, возрастом, этнической принадлежностью, семейным положением, занятостью и др.

Так, в социологической теории самоубийства Э. Дюркгейма суицидом является случай смерти – результат поступка, совершенного человеком, если он знал о том, что его ожидает [9, 40]. Э. Дюркгейм относит суицид к области социальной патологии и рассматривает его как разновидность девиантного поведения. Основную причину суицидального поведения Э. Дюркгейм видит в аномии (гр. a-nomi – отсутствие нормы) и выделяет четыре вида суицида: аномический, фаталистический, эгоистический и альтруистический. Аномический и фаталистический суициды регулируются социальной жизнью [6, 7].

М. Фарбером разработана психокультуральная теория самоубийств, обосновавшая положение о максимальной вероятности суицидов в период социальных потрясений и кризисов, когда уровень невротизации населения возрастает [8].

По соцокультурной теории суицида К. Хорни суицидальное поведение является результатом взаимодействия социокультурных факторов и

личностных характеристик. К Хорни утверждал, что современное развитие духовно-нравственной сферы общества порождает у людей высокий уровень тревожности, провоцирует суицидальный риск или различные аддикции [9]. Медицинская модель суицида трактует самоубийство как признак или следствие заболевания, являющегося следствием взаимодействия человека и окружающей среды, физических, психологических и социальных условий.

Суицид в рамках медицинской модели рассматривается [10]:

—как проявление острых или хронических расстройств, продукт болезненных измененной в психике, «мании самоубийства» (психопатологическая концепция Г.И. Гордона, Ж. Эскироля и др.);

—как клинический феномен, предполагающий наличие специфических патологических изменений в организме суицидента (биологическая, анатомо-антропологическая концепции Н. Козлова, И. Леонова, Ч. Ломброзо и др.);

—как результат дефицита серотонина в спинномозговой жидкости (нейрохимическая гипотеза);

—как итог генетической предрасположенности к суицидальным формам поведения; отягощенной наследственности, использование социального, семейного опыта (генетическая гипотеза Н. Фейбероу и Саймона).

Сторонники медицинской модели называют решающим фактором эффективности профилактических программ своевременную диагностику и лечение психического расстройства.

Согласно модели экологии человека, суицид трактуется как конечный этап взаимодействия ряда независимых, взаимосвязанных факторов [11]. Профилактика суицидальных актов в рамках данной модели допускает любую деятельность, вносящую вклад в уменьшение частоты суицидов, независимо от их причин.

Сторонники данной концепции исходят из положения, что в формировании суицидального поведения велика роль личностных особенностей человека. Отсюда, значительное влияние на решение о суициде оказывают стиль семейного воспитания, тип самоопределения личности, стратегия поведения личности в стрессовой ситуации, специфика личностных изменений в период возрастных кризисов и другие факторы.

В рамках модели экологии человека развиваются психологические концепции самоубийств: психодинамическая, экзистенциально-гуманистическая и бихевиоральная.

Основатель психодинамического направления З. Фрейд определил суицид как результат действия «инстинкта смерти», выражающегося в агрессии и суицидальном поведении. Ряд представителей психодинамического направления объясняли суицид действием психологического защитного механизма [12].

По экзистенциально-гуманистической концепции, главная причина самоубийства заключается в утрате смысла жизни, прекращении действия «рефлекса цели» (В.Франкл и И.П.Павлов).

Сторонники бихевиоральной модели считают причиной суицида ригидное мышление, не позволяющее вырабатывать альтернативные оптимальные решения проблем [13].

Таким образом, проблема формирования суицидального поведения требует, как интегрального подхода, объединения информации о суициде, так и рассмотрения каждого конкретного случая самоубийства. Исторические и онтогенетические аспекты исследований суицидального поведения обеспечивают расширение рамок трактовок суицида и выявление факторов, необходимых для эффективной профилактики подростковых суицидов.

Подростковый возраст (от 11- 12 до 16- 17 лет) является периодом окончания детства и перехода к взрослости. Анализируя суицидальные проявления подростков, исследователи приходят к выводу, что суицидальное поведение в этом возрасте имеет много общего с аналогичным поведением у взрослых, и в то же время имеет возрастное своеобразие, обусловленное спецификой физиологических и психологических процессов растущего организма, формирующейся личности [14].

Сравнивая себя с взрослыми и младшими школьниками, подросток приходит к выводу, что он уже не ребенок, что он скорее взрослый. Подросток добивается, чтобы окружающие его люди признавали его взрослость и самостоятельность; стремится к независимости, признанию своих прав, общению со сверстниками, «группированию».

Основным противоречием подросткового возраста является стремление школьника к признанию взрослыми себя как личности и при этом отсутствие у него реальных возможностей самоутверждения в мире взрослых.

По причине незрелости и отсутствия жизненного опыта зачастую незначительная конфликтная ситуация кажется подростку безвыходной и становится по этой причине суицидоопасной. Большое значение имеет отягощенный семейный анамнез. Суицидогенными составляющими семейного воспитания являются гиперопека; авторитарность родителей, имеющих ригидные установки; низкий уровень культурны и образования родителей. Конфликты с членами семьи в основном связаны с неприятием подростком системы ценностей старшего поколения [15].

Осознание себя взрослым – психологический симптом перехода к подростковому возрасту. В биологическом аспекте такими симптомами является половое созревание, так называемая «гормональная буря».

Поскольку подросток остается школьником, учебная деятельность по- прежнему является для него актуальной, однако, на первый план по значимости выступает общение со сверстниками. Общение, осознанные пробы выстраивания отношений с другими людьми, поиски друзей, конфликты и их разрешение, смена компаний и т.д. становятся самостоятельной областью жизни подростка. В сообществе сверстников находит свою реализацию главная потребность подростка – найти в обществе свое место.

Таким образом, в аспекте проблемы формирования суицидального поведения важно учитывать психологические особенности подросткового возраста:

- интенсивное половое созревание, физиологическая перестройка организма, приводящая к переживаниям по поводу собственной внешности повышенная утомляемость;
- неустойчивость эмоциональной сферы, проблемы с эмоциональной саморегуляцией, частая смена настроения, чувство подавленности, депрессивные симптомы;
- стремление к самоутверждению своей самостоятельности и индивидуальности, трудности или конфликтный характер взаимоотношений с взрослыми, негативизм, склонность к упрямству, бунту против запретов, авторитета возраста, безразличие к оцениванию успехов;
- общение со сверстниками, как приоритетная деятельность, важность успешного освоения новых норм поведения и отношений с людьми, завоевания признания со стороны сверстников, необходимость друга, «своей» компании;
- формирование характера, самооценки, возможности формирования заниженной или завышенной самооценки;
- возможное возникновение акцентуаций характера и социальной дезадаптации;
- отсутствие реальной самостоятельности, повышенная внушаемость и конформизм по отношению к сверстникам;
- развитие логического, абстрактного мышления, критичность мышления, способность к теоретическим размышлениям, к самоанализу;
- становление мировоззрения, формирование круга значимых и отвергаемых ценностей, стремление к установке собственных правил, поиск своего места среди других
- затруднения в области самоконтроля и планирования деятельности;
- склонность к риску, проявлениям агрессии, как приемам самоутверждения;
- «чувство взрослости», стремление быть самим собой и в то же время быть вместе с друзьями, быть, как они;
- стремление к самопознанию, саморазвитию;
- возникновение социального сознания, самоопределение;
- стремление к лидерству в группе сверстников, чувство принадлежности к особой «подростковой» общности, следование за модой и идеалами подростковой группы;
- стремление к признанию собственных заслуг в своей значимой подростковой среде, острая потребность в признании и самоутверждении, деление мира на «своих» и «чужих».

Стремительные изменения, происходящие в личности подростка, могут вызывать различные отклонения в поведении, суицидальные тенденции. Подростковый возраст часто называют «стрессом развития», подчеркивая скорость изменений.

В заключение следует отметить, что суицидальное поведение подростков представляет собой сложный, многоуровневый и полидетерминированный феномен, формирование которого обусловлено взаимодействием биологических, психологических и социокультурных факторов. Проведенный теоретико-методологический анализ показал, что существующие классификационные подходы позволяют структурировать и систематизировать разнообразные формы суицидальных проявлений, однако ни одна из них не обладает исчерпывающей объяснительной силой в отрыве от других.

Рассмотренные концептуальные модели — социокультурная, медицинская и экологическая — отражают различные уровни анализа суицидального поведения. Социокультурная модель акцентирует внимание на макросоциальных детерминантах и состоянии нормативной системы общества; медицинская модель раскрывает роль психопатологических, нейробиологических и генетических факторов; экологическая модель, в свою очередь, интегрирует данные различных научных направлений, рассматривая суицид как результат комплексного взаимодействия личности и среды. В совокупности данные подходы формируют целостное представление о природе суицидального поведения, подчеркивая необходимость их методологической интеграции.

Особое значение в контексте данной проблемы приобретает подростковый возраст как критический этап развития личности, характеризующийся интенсивными психофизиологическими изменениями, нестабильностью эмоциональной сферы, формированием самосознания и повышенной чувствительностью к социальным воздействиям. Указанные особенности обусловливают специфические формы проявления суицидального поведения, его мотивационную неоднозначность, а также трудности диагностики и прогнозирования.

Установлено, что в основе суицидального поведения подростков лежат такие психологические механизмы, как фрустрация базовых потребностей, переживание безнадежности и беспомощности, когнитивное сужение сознания, а также аутоагрессивные тенденции. Суицид в подростковом возрасте нередко выполняет коммуникативную функцию, выступая как способ выражения внутреннего конфликта, обращения за помощью или попытки воздействия на социальное окружение.

Важным выводом является положение о том, что суицидальное поведение подростков часто носит ситуационно-аффективный характер и развивается по типу «короткого замыкания», что значительно повышает риск импульсивных и трудно предсказуемых действий. При этом границы между демонстративными, аффективными и истинными формами суицидального поведения в подростковом возрасте являются условными, что требует особой осторожности при их интерпретации.

С практической точки зрения полученные результаты подчеркивают необходимость разработки и внедрения комплексных программ профилактики, ориентированных на раннюю диагностику суицидального риска, формирование адаптивных стратегий поведения, развитие эмоциональной регуляции и укрепление социально-психологических

ресурсов личности подростка. Особое внимание должно уделяться работе с семьей, образовательной средой и референтной группой, поскольку именно эти факторы оказывают значительное влияние на формирование поведенческих установок.

Таким образом, эффективное решение проблемы суицидального поведения подростков возможно лишь при условии реализации интегративного междисциплинарного подхода, объединяющего усилия специалистов в области психологии, педагогики, медицины и социальной работы. Перспективы дальнейших исследований связаны с углубленным изучением механизмов суицидального поведения, разработкой диагностических инструментов и оценкой эффективности профилактических интервенций в подростковой среде.

Список использованных литератур:

1. Амбрумова, А.Г., Диагностика суицидального поведения [Текст]/ А.Г. Абрумова, В.А. Тихоненко. – М., 2012.
2. Энциклопедия глубинной психологии. Под ред. А. М.Боковикова [Текст]/. – М., 2011. – 290с.
3. Суицидология: прошлое и настоящее: Сб. статей / Сост. А.Н. Моховиков. – М., 2011. –239с.
4. Ефимова, О.И. Особенности социальных установок и ценностных ориентаций подростков и молодежи со склонностью к суицидальному поведению [Текст] // Современные тенденции развития гуманитарных наук. Материалы Международной научно-практической конференции. – 2013. – Ярославль: издательство «Канцлер», 2013. – С.109-120.
5. Свищева, И.К. Частные технологии социальной работы: учебное пособие [Текст] / И.К. Свищева, Т.Н. Кузнецова. – Белгород: ГиК, 2012.– 322с.
6. Дюркгейм, Э. Самоубийство. Социологический этюд [Текст] / Э. Дюркгейм, пер. с франц. В.А Луков. – СПб.: Союз, 1998. – 496 с.
7. Егоров, А. Ю., Игумнов, С. А. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты [Текст]/ А.Ю. Егоров, С.А. Игумнов. – СПб.: Речь, 2015. – 436 с
8. Юрьева, Л.Н. Клиническая суицидология: Монография [Текст] / Л. Н. Юрьева. – Днепропетровск: Пороги, 2006. – 472 с.
9. Хорни, К. Невротическая личность нашего времени [Текст] / К.Хорни, пер. с англ. В.В. Старовойтова. – М.: Канон-РООИ, 2012. – 288 с.
10. Розанова, В.А. Перспективы предикции суицидального поведения подростков [Текст] / В.А. Розанова // Клинико-лабораторный консилиум. – 2011. –№1. – С.35-40.
11. Зотов, М.В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция [Текст] /М.В. Зотов. – Санкт-Петербург, 2013. – 315с.
12. Литмен, Р. Зигмунд Фрейд о самоубийстве [Текст] – Р. Литмен //Журнал практической психологии и самоанализа, 2013. – №1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ttp://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2042

13. Шелехов, И. Л. Суицидология: учебное пособие [Текст] / И.Л.Шелехов, Т.В.Каштанова, А.Н.Корнетов, Е.С.Толстолес – Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. – 203 с.

14. Павленок, П.Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения: учеб. пособие [Текст] / П.Д. Павленок, М.Я. Руднева. – М.: Инфра-М, 2012. – 185 с.

15. Профилактика суицидальных проявлений среди несовершеннолетних: Методические рекомендации / Сост. Бадьина Н.П. - ГАОУ ДПО ИРОСТ. – Курган, 2011. - 107 с.

Түйін

Ұсынылып отырған мақалада жеткіншектердің суицидтік мінез-құлқы мәселесіне қолданыстағы ғылыми классификациялар мен тұжырымдамалық модельдер тұрғысынан теориялық-әдіснамалық талдау жасалады. Суицидтік мінез-құлықтың типологиясына қатысты тәсілдер, соның ішінде шынайы, демонстративті және жасырын формалары жүйеленген. Суицидтің әлеуметтік-мәдени, медициналық және экологиялық модельдеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Жеткіншектік кезеңнің тұлға дамуының дағдарыстық кезеңі ретіндегі жас ерекшелік негіздеріне назар аударылған. Суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуының негізгі қауіп факторлары мен психологиялық механизмдері анықталды. Интегративті пәнаралық тәсілдің қажеттілігі негізделген.

Түйін сөздер: *суицидтік мінез-құлық, жеткіншектік кезең, теориялық-әдіснамалық талдау, депрессия, аномия, қауіп факторлары.*

Summary

The presented article provides a theoretical and methodological analysis of the problem of suicidal behavior in adolescents within the framework of existing scientific classifications and conceptual models. Approaches to the typology of suicidal behavior are systematized, including true, demonstrative, and latent forms. A comparative analysis of sociocultural, medical, and ecological models of suicide is conducted. Particular attention is paid to the age-specific characteristics of early adolescence as a critical stage of personality development. Key risk factors and psychological mechanisms underlying the formation of suicidal behavior are identified. The necessity of an integrative, interdisciplinary approach is substantiated.

Keywords: *suicidal behavior, adolescence, theoretical and methodological analysis, depression, anomie, risk factors.*

ӨМІРІ ӨНЕГЕ

ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ ӨНЕГЕСІ

Ұзақбаева Сақыпжамал Асқарқызы
педагогика ғылымдарының докторы,
Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘТУ-нің профессоры,
педагогика және психология
кафедрасының меңгерушісі

Білім беру жүйесінде жоғары мектеп ұстазының орны ерекше. Өйткені болашақ мамандардың кәсіби тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы, рухани-адамгершілік болмысы мен көркем-эстетикалық талғамының жетіліп, моральдық-этикалық мәдениетінің дамуы, бәсекеге қабілетті маман иесі ретінде сұранысқа ие болуы – тікелей осы жоғары оқу орны ұстаздарының біліктілігіне және ғылыми-педагогикалық шеберлігіне байланысты. Міне, осындай абыройлы жолда ұзақ жылдар бойы табанды еңбек етіп, отандық педагогика ғылымы мен жоғары білім беру ісінің дамуына елеулі үлес қосып келе жатқан ғалымдардың бірі – *педагогика ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, педагогика және психология кафедрасының профессоры - Абенбаев Сейсенбек Шоқпарбайұлы.*

Сейсенбек Шоқпарбайұлы бүкіл саналы өмірін ұстаздық кәсіпке арнаған, ғылыми ізденіс пен педагогикалық қызметті ұштастыра білген, шәкірт тәрбиесінде жоғары адами принциптерді басшылыққа алған бірегей тұлға.

Болашақ ғалымның балалық шағы Нарынқол ауданы, Жамбыл ауылында рухани бірлігі жарасқан, елінің салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын сақтаған, абыз ақсақалдарының ақыл-өсиетін тыңдап өскен ауыл адамдарының үлгі-өнегесімен, тәжірибелі мектеп ұстаздарының сапалы білімінің нәтижесінде қалыптасты.

Мектепті ойдағыдай аяқтаған Сейсенбек Шоқпарбайұлы отбасының жағдайына байланысты тікелей еңбекке араласады. Еңбек жолын ауылдан бастайды: алғашында ауылшаруашылығы саласында, кейіннен ауыл жастарының клуб меңгерушісі, комсомол ұйымының хатшысы болып жұмыс жасайды.

Жұмыстан бос уақытта Алматы шетел тілдері педагогикалық институтының (қазіргі Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті) француз тілі факультетіне оқуға түсуге даярланады. Екі жыл ой-өрісін жетілдіріп, даярлығын шыңдап Сейсенбек Шоқпарбайұлы ешбір кедергісіз көңілі қалаған мамандыққа оқуға түсіп,

Қазақстан ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан педагогика ғылымдарының докторы, профессор Т.С.Сабыров; психология ғылымдарының кандидаты, профессор Қ.Ж.Акинжанов, филология ғылымдарының кандидаты, профессор А.Е.Карлинский, филология ғылымдарының докторы, профессор М.М.Копыленко, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Ш.Ә.Жалғасова сынды және т.б. ғалымдардан дәріс алады.

Оның оқудағы ынта-ықыласын, қоғамдық жұмыстарды орындаудағы тиянақтылығы мен жауапкершілігін байқаған университет басшысы Сейсенбек Шоқпарбайұлын оқуды бітірген жылы (1975) француз тілі факультетінің лексикология кафедрасына ұстаздық қызметке алып қалады.

Университет басшысының өзіне деген сенімінен шығу үшін Сейсенбек Шоқпарбайұлы жас маман ретінде көп оқып, көп ізденеді, тәжірибелі ұстаздардың сабақтарына қатысып, ақыл-кеңестеріне назар аударады. Білімін шыңдап, тәжірибесін жетілдіреді, ғылымның қыр-сырын меңгеру мақсатында университеттің педагогика және психология кафедрасы аясындағы аспирантураның күндізгі бөліміне оқуға түсіп, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент И.Ф.Назаровтың ғылыми жетекшілігінде «Формирование эстетико-педагогических умений и навыков у студентов педвузов» тақырыбына кандидаттық диссертация жазады. Оны мерзімінде аяқтап Абай атындағы қазақ педагогикалық институтының (қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ-ті) педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін беру жөніндегі Д 14.05.01 - мамандандырылған кеңестің мәжілісінде жоғары деңгейде қорғап шығады (1991) және көп кешікпей (1992) педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне ие болады.

Диссертацияны нәтижелі аяқтаған ғылым кандидаты – Сейсенбек Шоқпарбайұлы көп кешікпей университеттің Кәсіподақ комитетінің төрағасы болып тағайындалады. Бұл іске Сейсенбек Шоқпарбайұлы үлкен жауапкершілікпен кіріседі, ұжым мүддесін қорғау, әлеуметтік мәселелерін шешу бағытында бірқатар жұмыстар жүргізеді, көпшіліктің алғысына ие болады.

Сейсенбек Шоқпарбайұлы өзінің ұстаздық қызметінде де бірқатар жетістіктерге жетеді. Болашақ педагогтерге «Педагогика» және «Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі» пәндерінен лекция оқып, семинар және практикалық сабақтар жүргізеді. Оның заманауи талаптарға негізделген лекциялары студенттерді өзінің мазмұндылығымен, көрнекілігімен, материалдарының шынайылығымен, деректілігімен баурайды. Сабақ барысында қолданылған интерактивті әдістері, проблемалық оқыту элементтері мен жағдаяттары студенттердің ой-өрісін кеңейтіп, танымдық белсенділігін арттырады.

Педагогикалық практика барысында сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудан берген әдістемелік нұсқаулары мен дипломдық жұмыстарды орындауда қойылатын талаптарды жүзеге асыруға байланысты ұсынған ғылыми кеңестері студенттерді шығармашылық ізденіске бағдарлап, кәсіби құзыреттілігінің дамуына септігін тигізеді.

Сейсенбек Шоқпарбайұлы сабақ барысында студенттердің эстетикалық мәдениетін жетілдіру мәселесіне де аса назар аударады. Оны

жүзеге асыруда қазақ халқының мәдени мұрасының мүмкіндіктерін семинар және практикалық сабақтарда жан-жақты пайдаланады. Оның бұл идеясы жылдар аралата «*Студенттердің эстетикалық мәдениетін қазақ халқының мәдени мұрасы арқылы қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері*» тақырыбына жазған докторлық диссертациясында жалғасын табады (Ғылыми кеңесші п.ғ.д., профессор Ұзақбаева С.А.).

Диссертация Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жанында педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін беру жөніндегі Д 14.61.35 диссертациялық кеңестің әдіснамалық семинары талқылауынан өтіп, тікелей қорғауға ұсынылады. Диссертацияда эстетикалық мәдениеттің педагогикалық мәні мен мазмұны және мұғалімнің кәсіби даярлығы құрылымындағы орны негізделеді; қазақ халқының мәдени мұрасының мазмұны нақтыланып, жіктемесі ұсынылады, студенттердің эстетикалық мәдениетін қалыптастырудағы мүмкіндіктері айқындалады; қазақ халқының мәдени мұрасы арқылы студенттердің эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың тұжырымдамасы мен моделі жасалып, педагогикалық шарттары анықталады және оларды практикаға ендірудегі әдістеменің тиімділігі қарастырылады. Диссертация авторефераты 2010 жылдың қазан айының 23 жұлдызында жақын шетел мемлекеттері (Ресей, Өзбекістан, Тәжікстан, Қырғызстан) мен Қазақстан облыстары кітапханаларына және жетекші педагогикалық жоғары оқу орны кітапханаларына таратылады.

Өкінішке орай, қорғауға екі күн қалғанда Білім және Ғылым Министрлігінің 2010 жылдың қараша айының 23 жұлдызында республикадағы жоғары оқу орындары жанынан ашылған Диссертациялық кеңестерді жабуға байланысты қабылдаған қаулысына байланысты барлық диссертациялық кеңестер жұмысын тоқтатады. Бұл сол кездегі диссертациялық кеңестерден қорғауға шыққалы тұрған кандидаттар мен докторнаттар үшін «ашық аспаннан түскен найзағайдай» әсер етеді. Өйткені, жылдар бойы зерттеу материалдарын жинап, оны жүйелеп, өңдеп, практикада тиімділігін тәжірибелі-эксперимент барысында тексеріп, дәлелдеп, диссертациялық Кеңес мүшелерінің алдына қорғауға алып шықтым-ау дегенде, мұндай жағдайдың белең алуы кімді болса да есеңгіретіп тастайтыны белгілі. Дегенмен, Сейсенбек Шоқпарбайұлы мұндай сәтте де өзіне деген сенімінен таймады. Оны жоғарыда айтып өткен зерттеудің ғылыми жаңалығы растайды. Ендігі жерде ешбір өзгерістің болмайтынын жақсы түсінген Сейсенбек Шоқпарбайұлы диссертацияның негізінде «Мәдени мұра - студенттердің эстетикалық мәдениетінің негізі» тақырыбына монография жазып, тез арада баспадан шығарып, өзінің оқырмандарына ұсынады. Дарынды ғалым бұнымен ғана шектелмейді. Оның қаламынан болашақ педагогтерге арнап 100-ден аса еңбектер, атап айтсақ: оқулықтар, оқу құралдары, оқу-әдістемелік құралдар, әдістемелік нұсқаулар, ғылыми мақалалар туындап, басылым көреді. Солардың ішінде, Ғылым және Білім министрлігінің ұсынысымен бірнеше рет басылым көрген, күні бүгінге дейін республиканың жоғары педагогикалық оқу орындары студенттерінің сұранысынан түспей келетін «Педагогика» және «Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі» оқулықтарын атауға болады.

Еңбектердің мазмұнында мектептегі тәрбие жұмысының талаптары, әдістемесі, сынып жетекшісінің жұмыс мазмұны, студенттердің эстетикалық мәдениетінің негіздері, өзіндік ерекшеліктері, ұлттық құндылықтардың оны жетілдірудегі мүмкіндіктері және т.б. қарастырылады. Еңбектерінің бәрі күні бүгінге дейін жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үдерісінде негізге алынып жүр. Бұл Сейсенбек Шоқпарбайұлы еңбектерінің құндылығының, өзектілігінің дәлелі.

Бүгінгі таңда, Сейсенбек Шоқпарбайұлынан дәріс алған, ұстаз өнегесін үлгі тұтқан шәкірттердің бірқатары республиканың әр аймағындағы білім беру жүйесінде (мектептерде, арнайы орта және жоғары оқу орындарында, тіл орталықтарында және т.б.) мұғалім, директор, директордың орынбасарлары, оқу ісінің меңгерушілері болып қызмет атқарып жүрсе, енді бірі магистратура мен докторантураға түсіп ғылыми жұмыспен айналысуда.

Әлбетте, ұстаздың білім мен ғылым жолында осындай жетістікке жетуіне отбасының қолдауы, атап айтсақ, *жұбайы*, №151 орыс-қазақ мектебінің мұғалімі Гүлсара Мұхаметқалиқызы мен *ұлы*, тергеу және іздестіру басқармасының бастығы Русланның, *қыздары*: кеден қызметкері Индира мен қаржы қызметкері Эльмираның көмегі зор болды. Әсіресе, өмірінің жалғасы, елінің мақтанышы, сүйікті ұлының қамқоры ерекше еді ... Олардың бір - біріне деген достық сеніміне бәрі қызыға, тамсана қарайтын ... Міне осындай азамат ұлының кенеттен дүниеден озуы Сейсенбек Шоқпарбайұлының жүрегіне салмақ салып, жанын жаралады. Ұлының соңында қалған төрт немерелерінің тағдырына алаңдап, күңіреніп, күйінді. Бұны да «бір Алланың жіберген сынағы шығар», деп қабылдап, немерелері үшін жасымауға, өмірден түңілмеуге тырысты. Бұл да, Сейсенбек Шоқпарбайұлы рухының асқақтығын, ерік-жігерінің беріктігін дәлелдейді.

Ойды тұжырымдай айтқанда, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор *Абенбаев Сейсенбек Шоқпарбайұлының* өмір жолы – білім мен ғылымға адал қызмет етудің жарқын үлгісі. Оның өнегелі өмірі, кәсіби қызметтегі жетістігі, ғылым жолындағы толассыз ізденісі мен табандылығы болашақ мұғалімдерге жаңа идеяларды жүзеге асыруда бағыт-бағдар береді.

Бүгінгі Мерей тойы күні Ұлағатты ұстазға: зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, шығармашылық шабыт, толағай табыс, немерелеріне бақытты балалық шақ, отбасына береке-бірлік тілеймін!

ЕҢБЕГІМЕН ЕЛ ТАНЫҒАН ТАУ ТҰЛҒА

Қойшығалиева Ақбаян Хайдарқызы
Сақтаған Бәйішев атындағы Ақтөбе облыстық әмбебап ғылыми кітапханасының кітапханашысы
Ақтөбе қаласы

«Ыбекең есімі Еңбек Ері ретінде бүкіл халқымыздың мақтанышына айналды. Ол көптеген очерк, өлең, әңгіме, повестерге герой болды. Ыбекеңнің ғибратты ғұмыры, атақ, даңқы сөз өнері майталмандарына шабыт беріп, материал беріп ұнамды образға үлгі болғандығын дәлелдейді. Ыбекең Социалистік еңбектің әрі мектебі, әрі ұстазы»

Академик М.Қаратаев

Жұмысшы мамандығы – қоғам дамуының негізін құрайтын, адал еңбек пен төзімділікті талап ететін маңызды сала. Егіншілік, диқандылық, мал шаруашылығы сияқты еңбек түрлері халықтың тұрмыс- тіршілігімен тығыз байланысты. Осындай өзінің маңдайтері мен еңбек етіп, елге үлгі болған жандардың бірі – Ыбырай Жақаев. Оның өмір жолы еңбекқорлықтың, табандылықтың және туған жерге деген сүйіспеншіліктің жарқын үлгісі болып табылады.

Сақтаған Бәйішев атындағы Ақтөбе облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы Шығанақ Берсиев атындағы Жоғары аграрлық-техникалық колледжімен бірлесе отырып, әйгілі күріш өсіруші, Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері Ыбырай Жақаевтың туғанына 135 жыл толуына орай **«Еңбегімен ел таныған тау тұлға»** атты кітапханалық ауызша журнал шарасын ұйымдастырды.

Шараға қатысқан Шығанақ Берсиев атындағы Ақтөбе жоғары аграрлық-техникалық колледж студенттерінің назарына кітапхана қоры негізінде дайындалған диқаншының өмірі мен еңбек жолына арналған «Тарих төріндегі тағылымды тұлға» атты кітап көрмесі ұсынылды.

Ыбырай Жақаев 1891 жылы қазіргі Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Қызылту ауылында дүниеге келген.Ол Арғын тайпасының Тарақты руынан шыққан. Жастайынан еңбекке араласып, жер өңдеу мен егіншілікке ерекше көңіл бөлген. Бұл шараның мақсаты – жастарға еңбекқорлықтың, табандылықтың және адал еңбектің маңызын түсіндіру, ел дамуына үлес қосқан тұлғалардың өнегелі өмірін үлгі ету.

Алдымен, колледж директоры Сертай Қуандықұлы сөз сөйлеп, қазақ халқының еңбекқор перзенті, «ақ күріштің атасы» атанған Ыбырай Жақаевтың өмір жолына тоқталды. Ол Жақаевтың еңбегі арқылы өз елінің де, өзінің де абыройын асқақтатқанын атап өтіп, оны бір дәуірдің жүгін көтерген көрнекті тұлға ретінде бағалады. Сондай-ақ, оның теңдессіз рекорды еліміздің аграрлық саласының дамуына үлкен серпін бергенін ерекше атап өтті.

Ыбырай Жақаевтың «Өмір жолы» атты бейнебаян көрсетіліп, қатысушыларға оның қажырлы еңбегі мен ел дамуына қосқан үлесі кеңінен таныстырылды.

Сөз кезегінде гуманитарлық ғылымдар магистрі Берік Бегімұлы Сыр өңірінің ауыл шаруашылығы саласын ерекше ықыласпен дамытып, маңдай тер мен тындырымды тірліктің арқасында биік жетістіктерге жеткен Ыбырай Жақаевты еңбек адамы екенін атап өтті. 1945 жылы ол әр гектардан **156 центнер** күріш жинады. 1946 жылы **160 центнер,** ал 1947 жылы **171 центнер** өнім алып, дүниежүзілік рекорд жасағанын мәлімдеді. Сондай-ақ, қазақтың көрнекті қаламгерлері Ғабит Мүсірепов, Бауыржан Момышұлының Ыбырай Жақаев туралы айтқан тағылымды пікірлеріне тоқталды. Ғабит Мүсіреповтің «Ыбырай – еңбектің академигі...» деген бағасы мен Бауыржан Момышұлының «Ол даланың нағыз генералы» деген сөзі арқылы диқан еңбегінің биіктігін айшықтады.Одан бөлек, Сәбит Мұқановтың «Сырдария» романы туралы айтып, студенттерге қазақ әдебиетінен тағылымды мәліметтер берді. Романдағы басты кейіпкер Сырбай мен оның жары Айша бейнелері арқылы еңбек пен адамгершілік құндылықтарын түсіндірді.Сөз соңында студенттерді Ыбырай Жақаев атамыздай еңбекқор болуға, елге қызмет ететін саналы азамат болып қалыптасуға шақырды.

Колледждің арнайы пән оқытушысы Нұрболат Тоқтамысұлы сөз алып, студенттерге Ыбырай Жақаев пен Дінмұхамед Қонаевтың алғаш кездесуі туралы қызықты деректермен бөлісті.Ол 1954 жылдың көктемінде Алматы қаласында өткен бұл кездесудің мән-маңызына тоқталып, сол кездегі Димекеңнің Ғылым академиясының президенті ретінде ауыл шаруашылығын дамытуға ерекше көңіл бөлгенін атап өтті. Жиыннан кейін Қонаевтың атақты күрішшіні жеке қабылдап, күріш өсірудің қыр-сырын тереңірек білгісі келгені айтылды.Әңгіме барысында Ыбырай атамыздың «Күріштің қымбатын айтайын ба, сымбатын айтайын ба?» деген сауалы мен Димекеңнің «Маған сымбатын айтыңыз» деген жауабы ерекше әсер қалдырды. Осы тұста Ыбекең күріштің қадір-қасиетін тебірене жеткізіп, Сыр өңірінде оны «күміс күріш», «Сыр сұлуы», «Сыр аруы» деп дәріптейтінін баяндады. Әсерлі әңгіменің жалғасында оқытушы студенттермен кері байланыс орнатып, олардың ой-пікірлерін тыңдап, еркін пікір алмасу жүргізді.

Колледждің арнайы пән оқытушысы Гүлнар Жалғасқызы Ыбырай Жақаевтың күріш өсіру технологиясына кеңінен тоқталды. Күріш – еңбекті көп қажет ететін дақыл екенін атап өтіп, оны өсіру барысында үлкен төзімділік пен жалықпайтын еңбекқорлықтың аса маңызды екенін түсіндірді. Сонымен қатар, күріш баптауда әрбір кезеңнің өз ерекшелігі бар екенін, су режимін дұрыс сақтау, топырақты тиімді пайдалану және уақытылы күтім жасау жоғары өнім алудың негізгі кепілі екенін жеткізді.

Шара соңында колледж студенттері әзірлеген «Дала диханы – Ыбырай Жақаев» атты әдеби монтаж көпшілік назарына ұсынылып, көрермендерге ерекше әсер қалдырды.

«Өмір бір-ақ рет беріледі, жарқ етіп өте шығады. Сондықтан да, әр күніңді ардақта, әр мезетіңнің құнын біл» деп, Ыбырай Жақаев атамыз айтқандай әр күннің қадірін түсінуге талпынайық.

«ТАРИХ ТӨРІНДЕГІ
ТАҒЫЛЫМДЫ ТҰЛҒА»

БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН
ЕН ЕЛ ТАНЫҒАН ҰЛЫ ТҰЛҒА

ҮЛКЕНДЕР ЖОЛЫ – ҰЛЫЛЫҚ,
ҰРПАҒЫ ЖҮРЕР ҰҒЫНЫП...

Әрбір адам болашағының бақытты, келешегінің кемел болуы үшін сапалы білім мен тәлім-тәрбие беріп, тәуелсіз еліміздің болашағы – өскелең ұрпақты бәсекеге қабілетті етіп тәрбиелеуде ұстаздың орны ерекше. Өйткені, адам бойындағы ең асыл қасиеттерді жас ұрпақтың санасына дарытатын ұстаздар қауымы.Өскелең ұрпаққа білім беруді өзіне кәсіп қана емес, өмірлік мәніне айналдарған ардақты да қадірлі мұғалімдер мектептебімізде баршылық. Ана жүректі, ЫБырай тілекті ұлағатты ұстаздардың бастауышта бас үйретіп, талай шәкірттің бойына білім нәрін дарытқан еңбектері қанша жыл өтсе де, таңбаланып жазылған тарихтай өз құндылығын жоймайды. Жақсы ұстаз шәкіртіне зор еңбек сіңіргенде ғана еңбегі еленері сөзсіз. Себебі кез-келген салада, білім мен ғылымда болсын жетістікке жеткен жан әуелі өзінің алғашқы ұстазын еске алатыны белгілі. №174 мектеп-гимназиясында жас ұрпаққа талай жыл тәлімді тәрбие мен білім берген ардақты ұстаздарды зейнетке шығарып салу дәстүрге айналған. Жақында 40 жылға таяу мектепте еңбек етіп, тер төккен бастауыш пәндерінің қос ұстазы – Керімбекова Оразгүл Нұрдәулетқызы мен Искакова Ұлмекен Ысқаққызына сый-құрмет жасалып, ұстаздардың құрметіне арналған «Еңбектен – зейнетке» атты салтанатты кеш өткізілді.Кеш тізгізін бастауыш пәнінің ұстазы Венера Әбдіразаққызы жүргізді. Кештің қос зейнеткер ұстазын бастауыш пәнінің мұғалімдері– Кенжегүл мен Жадыралар «Ұстазым» әнімен сахна төріне шығарса, оларға ізгі тілегін ақтарған мектеп директоры Алма Зейнелқызы «Ұстаздың орны қашанда төрде. Қырық жыл бойы ұстаздық етіп, бүгінде зейнет демалысына шығып отырған ардақты ұстаздарымызды осы бір мерейлі сәттерімен шын жүректен құттықтаймыз. Бала бағбаны болу – қиын да аса жауапты әрі абыройлы іс. Шәкірт тәрбиелеу жолында аянбай еңбек етіп, абырой биігінен көрінген, бүкіл саналы ғұмырын жас ұрпаққа білім мен тәрбие беруге арнаған ұстаздардың еңбегі ұшан-теңіз. Бүгінде олардың шәкірттері еліміздің түкпір-түкпірінде түрлі салада табысты еңбек етіп жүр.Қадірлі ұстаздарымызға зор денсаулық, қажымас қайрат, ұзақ ғұмыр, отбасыларына амандық пен бақ-береке тілейміз» дей отырып, мектеп ұжымы мен кәсіподақтың құттықтауын табыстап, сый-сияпатын арнады. Шара барысында қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Жеткеншек Меңдіғалиұлы мен тарих пәнінің мұғалімі Ақыл Әділғазыұлы Хайсин арнау өлеңдерін арнаса, математика пәнінің мұғалімі Бақыт Қапашқызы, бастауыштағы зейнеткер ұстаз Зейнепхан Тұрсынбекқызы мен директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары Ләйла Матжанқызы қос ұстазды зейнет жастарымен құттықтап, жүрекжарды лебіздерін арнады.

Кеш барысында ұстаздықтың өткелінен әдемі естеліктер айтылып, әсем әндер ұсынылды. Шара мазмұны одан әрі қыза түсіп, сыр-сұхбатқа, көрініске ұласты. Салтанатты кеште Оразгүл Нұрдәулетқызы мен Ұлмекен Ысқаққызы да керемет кешті ұйымдастырған бастауыш бірлестігіне, мекеме әкімшілігіне, мектеп ұжымына алғысын білдірді. Мерейтой иелеріне арналған жиында көпшілік қауым естелік фотоға түсіп, «Әрбір еңбек адамы осындай құрметке лайық, Аллам соған жеткізсін» деген тілекпен тебірене тарқасты.

Жеткеншек Меңдіғалиұлы,
№174 мектеп-гимназияның мұғалімі,
«Ұрпақ үні» газетінің бас редакторы

ҚОҒАМДЫҚ ӨМІР

ҚАРЫМДЫ ҚАЛАМГЕР – ЖЕТПІСТІҢ ТӨРІНДЕ

Аманжол ИСЛАМҒАЛИ,
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе облыстық
әмбебап ғылыми кітапханасының қызметкері

Биыл филология ғылымдарының докторы, дипломат, Қазақстанның құрметті журналисі, бейімбеттанушы Серікқали Байменше 70 жасқа толып отыр. Таяуда Сақтаған Бәйішев атындағы Ақтөбе облыстық әмбебап ғылыми кітапханасында Серікқали Ердіғалиұлының мерейлі жасына арналған «Журналист. Ғалым. Дипломат» атауында онлайн-әдеби кеші өтті.

Кеш иесінің «Жазбай танитын жазу» мақаласында «...Әдетте «жазу» дегеннің мағынасы – «қағаз бетіне түсірілген сөз, әріп таңбалар жүйесі» екені белгілі. Ал екінші жағынан қарасаңыз, жазуыңыз – жазмышқа, бұйрыққа орайласады екен» деген пайымы бар. Зерттеу мен жазуда бір кісідей еңбек еткен қаламгердің мұндай тұжырымы өте орынды.

Қазақтың сөз өнеріндегі ешкімге ұқсай бермейтін, қолтаңбасы бөлек қаламгер Бейімбет Майлиннің ел білмеген шығармаларын тауып, оларды қалың оқырманмен қауыштыруға айтарлықтай еңбегі сіңген Серікқали Ердіғалиұлының бұл бағыттағы ізденісі сонау студент кезінен басталған көрінеді. Дәл осы автордың әдебиеттегі еңбегі бойынша 1995 жылы «Бейімбет Майлиннің журналистік шығармашылығы» тақырыбында диссертацияны сәтті қорғап, филология ғылымының кандидаты атанған. Одан бері қарай 2004 жылы «Бейімбет Майлиннің белгісіз туындыларының шығармашылық тарихы» тақырыбында докторлық диссертацияны қорғаған. «Майлының Бейімбеті», «Бейімбеттің сөзстаны», «Бейтаныс Бейімбет» тәрізді еңбектерді, қаламгердің қалың оқырман білмей келген туындыларын жинақтап, «Белгісіз шығармалар» еңбегімен қазақ әдебиетінің қорын байытты. Мұнымен қоса, жазушы, журналист Жиенғали Тілепбергеновтің өмірі мен шығармашылығына қатысты 1997 жылы «Елін сүйген ерек жан» еңбегін және 2017 жылы «Жігер» монографиясын жарыққа шығарды. Ақын, уақытында «Кедей» газетінің редакторларының бірі болған Кенжеғали Абдуллин жайлы зерттеп, «Ғайып қалам» монографиясын жазды.

Әдеби кешке келген қонақтар, Серікқали Байменшемен үзеңгілес, сапарлас, замандас қаламгерлер кісілік келбеті мен адами қасиеттері жайлы кеңінен айтып жеткізді. Шараға кеш иесі онлайн байланыс арқылы қатысып отырды. Ақтөбе облыстық мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының бөлім басшысы Назимат Демешова кеш иесін мерейлі 70 жасымен құттықтап, қазақ әдебиеті мен мәдениетіне сіңірген еңбегі үшін зор алғыс айтты. Қазақстанның құрметті журналисі, ҚР Журналистер одағы Ақтөбе облыстық филиалының төрағасы, «Ақтөбе-Медиа» ЖШС-ның

директоры Раукен Отыншин інілік ізгі тілегін ақтарып, журналистік жолынан естеліктерді ортаға салды. Қазақстанның құрметті журналисі Жанғабыл Қабақбаев жалпы ізденіс жолындағы адамның ерекше қасиеттері турасында ой айтты. Ақын, «Құрмет» ордені, халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері Ертай Ашықбаев журналистің негізгі міндет-миссиясын, деректі дүниелерді жазудағы шеберлігін жеткізді.

– Журналистиканың өзгермес қағидасы – жазған дүниеңе жұртты сендіре білу. Серіққали шығармаларынан осындай ұстанымды анық байқаймын. «Уақыт уәжі» кітабына үңілсеңіз, облыстық газеттің терең тарихы, алғашқы жылдардан бастап редактор болған азаматтардың қажырлы еңбектері мен үлгі-өнегесі жайлы көп жағдайды білесіз. Сонымен бірге қазақ әдебиетіндегі қайталанбас қаламгерлердің бізге беймәлім боп келген тұстарын көрсетті. Осындай бағыттағы ізденісі үшін біз алғыс айтуымыз керек, – деді ақын Ертай Ахатұлы.

Расында да, ғасырға жуық тарихы бар газеттің әр кезеңі, редакцияның тынысы жайында «Уақыт уәжі» кітабында тарқатып жазды. Өңірімізге белгілі Идош Асқар, Жанғабыл Қабақбаев, Нұрмұханбет Дияров сынды азаматтармен бірге еңбек еткенін, жақын сыйласқа айналғанын осы кітаптан оқып білуге болады. «Кедейдің» бел баласы», «Сыни сөздің сарбазы», «Жазбай танитын жазу» және «Ақтөбеде Раукен бар...» атауындағы мол деректі мақалалары қаламдастардың «тілшілік тіршілігіне» арналғанын кешке қатысушылар да атап өтті.

Шалқар ауданының Жылтыр ауылында туған Серіққали Ердіғалиұлының шығармашылығына арналған шарада Ақтөбе облыстық өнер музейінің директоры Гүлжан Қонаева қаламгер Үмбетбай Уайдаұлының өлеңіне жазылған Емберген Терековтің «Шалқар вальсі» әнін шырқап, ерекше қошеметке бөленді.

Былтыр, 2025 жылы қаламгердің «Тілге тілмаш» және «Тары тариххаты» атауындағы екі кітабы «Балауса» баспасынан жарық көрді. Алғашқысында мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру мақсатындағы ұсыныс-пікірлері, тұжырымдары мол «Жазуың тұрса жарқырап», «Телегей тілім, жай құлаш!» секілді эсселері топтастырылса, екіншісінде Ойыл топырағында туған тарихи тұлға, даңқты диқан Шығанақ Берсеұлына арналған белгісіз һәм маңызды жарияланымдар жинақталған екен. Кеш барысында ақтөбелік қаламгерлер мен оқырман қауымға автордың аталған қос кітабы таныстырылды. Қазақстанның құрметті журналисі Ғалымжан Төреханов дәл осы «Тілге тілмаш» жинағын оқығаннан кейінгі пікірінде «Автор – мемлекеттік тіл мәртебесі төңірегінде ұзақ жылдардан бері ізденіп келе жатқан, тұжырымды ой-пікірі бар және онысын үлкен мінбелерде айтып, беделді баспасөз беттеріне жазып жүрген ғалым» деп жазды және осы кітап жайлы салмақты ой-пікірін шарада тарқатып, авторға ақ тілегін айтты.

Серіққали Байменшенің қазақ даласындағы даңқты күйші Қазанғап Тілепбергенұлының күй өнеріндегі мұрасын 35 жылдан астам уақыт насихаттаған Сәдуақас Балмағамбетов жайлы «Қазанғап мұрасын зерттеуге кездейсоқ келген адам емес» деп жазғаны мәлім. Бұл материалы «Қазанғап» атауындағы жинаққа енген болатын. Ал осы кітапты жинақтаған қазанғаптанушы, күйші Нұрболат Жанаманов әдеби кеште Қазанғаптың

күйлерін күмбірлетті. Сондай-ақ кітапхана қызметкері Рысжан Қарғұлова қаламгердің шығармашылығына арналған «Сергек қалам иесі» кітап көрмесін оқырман жастарға таныстырды.

Кеш иесінің замандастары оның журналистік қырын, дипломаттығын және аударма саласындағы еңбегінің өлшеусіз екенін айтты. Расымен, зерттеу мен жазу өнеріндегі тағы бір қыры – сауатты аудармашы. Мәселен, Нобель сыйлығының лауреаттары Патрик Уайттың, Уильям Джералд Гольдингтің повестерін, Чарльз Диккенстің, Харуки Муракамидың әңгімелерін, Геннадий Фиштің очерктерін қазақ тілінде сөйлеткенін бірі білсе, енді бірі біле бермейді. Бұл – біздің қазақ оқырмандары үшін үлкен олжа.

Онлайн байланыста болған Серікқали Ердігалиұлы кеш барысында қойылған сауалдарға жан-жақты жауап беріп, үзеңгілес, қаламдас серіктеріне, оқырмандарға және кітапхана ұжымына алғысын айтты.

Әдеби кешті қорытындылаған кітапхана директоры Сұлушаш Хакимова шараға қатысқан қаламгерлерге ризашылығын білдіріп, кеш иесінің әдеби-зерттеу еңбектерінің ізденістегі әр жасқа таптырмас қазына екенін жеткізді.

ДОМБЫРАШЫ ҚАРШЫҒАНЫҢ АЛҒАШҚЫ ДОМБЫРАҒА ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІ НЕМЕСЕ БАЛАЛЫҚ ШАҚҚА САЯХАТ

Мақсым Менкешов,
Қазақстан мәдениет қайраткері, композитор

Заманымыздың ең жүйрік дүлдүл домбырашыларының бірі Қаршыға Ахмедияров замандасымыз биылғы көктем айында ортамызда жүргенде бүтін қазақ елі болып 80 жасын дүркіретіп бір өткізіп берер еді – ау, – деп өкінішпен ойға берілесің. «Өлді деуге бола ма айтыңдаршы, өлмейтұғын артында із қалдырған», - деп даналар қалдырған қанатты сөз Қаршығаға айтылған сияқты. Бүгінгі таңда Алматы, Астана өзінің туған жері Атырау елінен бастап, қазақтың кең аймағының бүтін қалаларында Қаршыға ұстазының шәкірттері облыс көлемінде 80 жылдығын атап өтумен қатар, күйлері бірінен соң бірі тартылуда. Кезекті шарадан Ақтөбе қаласы да кем қалған жоқ. Қаланың орталығындағы облыстық Сақтаған Бәйішев атындағы кітапхана ұйымы наурыз айының 30 - ы күні мәжіліс залында сағат 12.00 де колледж жастары залды толтыра бастады. Залдың сол жақ бөлігін тұтас толтырып фойеде Қаршыға күйшінің өзінің баспадан шыққан кітаптары, күйшінің алған марапаттары, күйші туралы жазылған кітаптар, күйшінің шетелге шыққандағы суреттері, ортада экранда жанұясы, ұл – қыздарының кейін өскен уақыттағы музыка саласындағы қол жеткен табыстары, бәрі – бәрі экран арқылы бейнебаянда берілуде. Өнер бөлімінің меңгерушісі Гүлмайрам қарындасымыз «Күй аспанының Қаршығасы» атты кеш тақырыбына байланысты әңгімесін бастап та кетті. Қаламыздағы ең үздік домбырашы педагогтар: Жайлау Асылханов, Талап Хамзин өздері Қаршыға домбырашының біз білетін және білмейтін күйлерінің шығу тарихымен қатар күйдің толық нұсқасын шебер орындап берді. Күйші ұстаздардың шәкірттері де Қаршыға күйшінің біз біліп, білмейтін күйлерін тартып толықтыруда. Залды толтырып отырған колледж студенттері осыншама еңбек, даңқ, марапаттарын күйшінің тыңдай отырып, мұндай болып қалыптастыру ешкімнің қолынан келмейді деген ой туады ма, - деп мінбеге шығып жас студенттерге мына жағдайды баяндадым. – Дүниеде барлық нәрсенің бастауы – қарапайым тіршіліктен басталады. Сонау 1960 жылдардың алғашқы кезеңдерінде біз өскен Аққыстау селосына институт бітіріп, мал дәрігер маманы Алғи деген азамат жұмысқа келді. Жас жанұя бір кішкене баласы бар және оқу жасында інісі бар. Інісі біз оқыған мектепке 9 – класқа оқуға келді. Ашаң ақшыл өңді, қағілез кластастарымен тез тіл табысып кетті. Біз Қаршымбай деген бозбала жігітпен үлкен үзіліс кезінде ауладағы турник басында таныстық. Біз екі класс төмен оқимыз. Олар бізге қарағанда күш – қайраты толыса бастаған, турникте жаңадан армиядан келген жігіттердің көрсеткен әдіс – жаттығуларын үйреніп кейін бізге үйретеді. Біздің класстан Әділхан екеуміз көрген әдістерін апталап, айлап дегендей қайталап үйрене бастаймыз. Алдында 9 – кластағы басқа жігіттер турникке иек асырудан басқа турникке алдымен шығу, артымен шығу, турникті ат қылып мініп айналу

сияқты әдістерді көріп жүргенбіз. Енді Қаршымбай бізге «ключ» деген армиядан жаңадан келген жігіттің әдіс жаттығуын көрсетті. Денесі қағілез денесін турникте еркін меңгереді, көрініске оңай болып көрініп еді. Өзіміз жасағанда қиынның қиыны болып шықты. Әділхан екеуміз күнде дайындалғанның өзінде бір айда әзір меңгердік. Сұрастырып көрсек, көршілес «Таңдай» мектебінен келген екен. Бұрын тым тәуір ән айтыпты. Соңғы кезде күймен көп дайындалады екен. Біздің алғашқыда танып білгеніміз осы. Күз айындағы алғашқы мереке 7 – қараша қарсаңында ауыл клубында үлкен мерекелік концерт. Клубтың алдыңғы орындығында ауыл ақсақалдары жайғасқан. Бір ақсақал концертті жүргізуші жас жігітті шақырып алып сұрап жатыр: - Балам, бүгін концертте қандай күйлер орындалады және орындаушылар кімдер?, - деді. Концерт жүргізуші күйлердің аттарын және орындаушыларды атап өтті. Динаның «Байжұмасын» тартатын кім? - дедің, мен ондай баланы білмейді екем – деді қарт. Жүргізуші: - Иә, ол осы ауылда мал дәрігерінің бас маманы Алғи деген жігіттің інісі, мектепте жоғары класта оқиды екен, аты Қаршымбай, біз өзіміз де жаңа танысып жатырмыз – деді де тез сахнаға жүгіріп шығып кетті. Екінші ақсақал сөзге кірісті: - Бұл, балалар, әлі жас қой, болашақтары алда, өткенде көрші совхоздан Ғибадолла Мәсәлимов келіп, біздердің сұрауымыз бойынша күйлерді төкті – ай келіп, буыны жоқ па білмеймін. Құрманғазының «Байжұмасын» тартқанда ой бір, жаның рахаттанып, көзіңді жұмып тыңдасаң баяғыда өткен не бір көріністер көз алдыңнан көлбеп өтіп жатыр, өтіп жатыр. Әңгімеге үшінші қарт араласты: - Сен, оны айтасың, Құрманғазының «Адайын» орындағанда, па, шіркін, не деген жылдамдық, сендерге өтірік, маған шын оң қолы бір кезде көрінбей кетті ғой, - деп бір қойды. Иә, Ғибадолла інішекке жетер ешкім жоқ қой, өткен бір отырыста Рыспай Қабдиев деген жігітті жер көкке сыйғызбай «пәленше» мақтап отыр, осы біздің «Тау» жақта да біраз аты шығып қалған жігіттердің аты аталуда, - деп еді, «түгенше» деген қарт шап ете түсті: - оу, ол неге домбырашы болмасын, ол кәдімгідей Жаңбырбай күйшінің жиені көрінеді ғой, - деді. Сендер, ол кезде бәрің де жассыңдар, баяғыда осы Нарын құмында «пәленшекеңнің» үйінде таңға дейін алма кезек Дина шешеймен Жаңбырбай күйші күй тартты дейсің, адам деген бірнеше сағаттан кейін шаршау болар еді, олар бір жараған аттай онан сайын шабыттана түсті, - деп қойды. Сақалын екі иығына қайырып, ақшыл өңді қарт сөзге араласты: - Дина шешеміздің күйлерін тыңдаймыз деп жүргенде Алматыға алып кетті. Жаңбырбай көкеміздің күйлеріне қанып өстім, ол кісі күйді тарта – тарта келгенде, сонау бір толғау күйлерге келгенде, көзін жұмып, бір орында отыра алмай маңайды кезіп кететін. Менің әкем «Баламайсан» күйшіні көрген, - деп бастай бергенде, концерт жүргізуші жігіт: - Уа, халайық, әңгімені доғарайық, қазір совхоз директоры келіп қалды. Әуелі салтанатты жиналысымызды бастап, соңын ауылдың көркемөнерпаздарымен концертімізді тамашалауға шақырамыз, - деді. Көп кешікпей асығып – үсігіп совхоз директоры бастаған қасында парторг, кәсіподақ комитеті, бас инженер, бас мал маманы, бірнеше қой фермаларының меңгерушілері келіп сахнадағы қызыл матамен қапталған столдарға жайғасты. Парторг, бірінші сөз алып, 7 – қараша мерекесінің күллі адамзатты байлардың, помещиктердің езгісінен құтқарғанын, Лениннің

туының астында біздің ел, ең бақытты коммунизм нұр шапағына нық қадаммен алға басып бара жатқаны туралы сеніммен айтып, Жасасын, Коммунистік Партия алға! - дегенде, отырғандар, түгел орындарынан тұрып, ду қол шапалақтады. Мұнан кейін совхоз директоры сөз алып, мал басын аман сақтауда осыншама қойшыларға сыйлық таратылды, шопандарға жем – шөп дайындауда осыншама алдыңғы қатардағы шоферлар мен трактористерге сыйлықтар таратылып берілді. Мұнан кейін совхоздың алдыңғы қатарлы жұмысшыларына арналған концертімізді бастаймыз, - деп, концерт жүргізуші микрофон арқылы хабарлағанда клуб ішінде араның ұшқанындай тыныштық орнады. Бірінші болып, хор ұжымы шығып «Бейбітшілік туы берік қолда» әнімен бастады. Алғашқыда қарттар жағы тыныш тыңдаған сияқты еді, бір кезде бурыл сақалды қарт: - Анау, үшінші қатарда тұрған еркектердің даусы неге шықпайды, әйелдердің даусы ана алдындағы микрофонмен айқайға басқаны несі, - деп еді, шетте отырған мосқолдау кісі: - еркектерге микрофон жетіспейді – деді. Онан кейін Нариман ағамыздың халық оркестрі шығып, қарттар біраз демалып қалды. Мұнан кейін Шамшиден ағамыздың кішкентай бастауыш мектептің оқушыларынан құралған «Балдырған» ансамблі шығып алда отырған екі қарттың шөберелері осы ансамбльде ойнап, біздің болашағымыз осыларда ғой, - деп отырған қарттар мәз болды. Осы ансамбльде ойнап отырған анау қара кішкентай қыз Нариманның Айгүл деген қызы өткенде қонақтықта домбыра тартып бізді мәз етті, - деп сақалын екі жаққа қайырған сары шал сөзге араласты. Онан кейін басы жоқ, аяғы жоқ толған бір әншілер қаптап кетті. – Әй, мыналардың әлгі айтқан күйшілері қайда?, - деп еді бір шал, шынында, домбырасын көтеріп бір сары бала шықты. Жүргізуші: - Құрманғазының «Бас Ақжелеңі» деп еді, қарттар жағы көңілденіп, жайғасып отырды. Сары бала сахнаға алғашқы шығуы ма, бас буында ойнайтын жерді тым тәуір бастады да, күйдің бірте – бірте орта буынға баратын жерінде жорғасынан жаңылды да қалды. Бір қарасақ, ақсақал біткен қабағы қатулы, бастарын төмен салып отыр, күйдің кіші сағаға келетін жерінде сары шал түрекеліп, тоқтат - деп айқайға басты. Бала домбырасын көтеріп қашып кетті. Концерт жүргізуші жігіт шығып: - Ақсақалдар, концертті жеке бір адам шығып тоқтатуға болмайды, не ойларыңды, шағымдарыңды концерт біткесін маған айтыңдар, - деді. Жаңбырбай домбырашыны көрдім деген қарт айқайға басты: - Мына отырған ақсақалдар, алды тоқсаннан асты, арты сексенге жуық, біз 2 сағат отыра алмаймыз. Біздің ауылдың күйшілерін жалпы тыңдап жүрміз, ана біз естімеген Алғи баланың інісі дедіңдер ғой, сол күй тартсын, - деп отырып алды. Концерт жүргізуші соншама қартқа не істей алады. Динаның күйі «Байжұма» орындайтын мектебіміздің 9 класс оқушысы Қаршымбай Ахмедияров деп хабарлады. Ақшыл өңді қағілез жас жігіт Дина шешеміздің «Байжұмасын» зулата жөнелді. Қарттардың маңдайының қыртысы жазыла бастады. Біреулері көздерін жұмып тыңдады. Дина шешейдің күйін талай рет тыңдағанмын деген қарт балдағына сүйеніп, ойы алыс бір жаққа маңып кеткен сияқты. Біз кезде Жаңбырбай күйшінің аз уақыт атқосшысы болдым деген қарт қабағы түнеріп қалықтай бастады. Клубтан орындық жетпеген біздер тізерлеп отырып алып, тағы не болар екен деп қабағы түйілген қартқа қараймыз. Күй де бітті. Ду қол шапалақ соғылғанға қарағанда халық жақсы

қабылдаған сияқты. Қабағы түнерген қарт түрекелді. Концерт жүргізуші жас жігіт сахнаға келіп: - Ақсақалдар, концертті былай тоқтата беруге болмайды, ойларыңызды кейін айтыңыздар, - деп еді, біздің қартымыз қолын тағы жоғары көтерді: - Мына Сәкең, тоқсаннан асты мұнан әрі май жағып берсең де отыра алмайды, ал біз Сәкеңді жалғыз жібере алмаймыз. Айтайын дегенім, осы күйді бұрын Нүреддиннің баласы Мұрат тартып еді, ол да осы бір жерге келгенде жайдақтатып өте шыққан. Мен, оған осы жерлеріне оң қолға күш беріңкіреп, түйдектетіп тарту керектігін айтып, көрсетіп, ол бала қазір сол жерін өте жақсы орындап келеді. Күй тартуың жақсы, жеңіл, жылдам тартасың, жаңағы мен айтқан жерді менен болмаса Мұрат баладан қарап ал, - деді де, бүтін шалдар дүр көтеріліп тысқа беттеді. Жол бойында қара күрең шал: - Өтеген деген күйші жігітіміз «Ұзақ Ақжелеңді» жақсы тартады деп еді, кейін бір тыңдармыз – деді. Жол бойы сары шал сөзге араласты: - Өтеміс деген жігіт «Төремұратты» соңғы кезде жақсы тартып жүр деп еді, қабағы түйілген қарт: - Былтыр Төремұратты Ғибадолла ағаңа барып тыңда деп едім, соңғы кезде Өтеміс баланың осы күйді жақсы тартатыны айтылып жүр ғой, - деді.

Өткенде Гурьевтен Хаттар Дүйсеналиевтің концерті келе қалды. Біздерді ардақтап шақырғасын бара қалып ек, анау домбырашы сары жігіт Құрманғазының «Бұқтым – бұқтым – сайда бұқтым» күйін орындайды деді де күйді зулата жөнелді. Бір кезде Сәкеңе қарасам бет – жүзі күреңітіп кеткен, бір кезде Сәкең шыдай алмады да «тоқтат» деп қатты саңқ етті. Күйші жігіт тоқтап, таңырқап қарап қапты. Сәкең: - Әй, жігітім, бұл күй сирек орындалатыны рас, солай екен деп, жұрт білмейді екен деп, осыншама ұшырта жөнелгеніңе жол болсын. Біздің Жаңбырбай көкеміз бұл күйді тартқанда, «анда бұқтым», «мында бұқтым» деп домбыраны сөйлетер еді, сенің мына тартысыңа жол болсын – деп еді, кейін әлгі жігіт айтатын көрінеді, бұл совхоздың, ана шалдарының алдында сұраса да домбыра тартпаймын, - деген көрінеді.

Сәкең сөзге араласты: - Өзіміздің күйші балалардың ойнау техникасын орнына қоя алмай жүргенде, оның бастан – аяқ зулатып шыққаны бізге керек еді. Сонымен сол күні қарттар Сәкең қартты үйге шығарып салып, қайтуда «Балдырғандар» ансамбліндегі шөберелерінің ойнау техникасын да біраз әңгіме қылып барып, үйді – үйіне тарқасты.

Сөз соңы. Сөз соңында айтарымыз, осы бір Қаршығаның 9 – 10 класс оқыған екі жылы сол бір мінезі шәлкез қарттардың арқасында күй үйренуде академиялық оқуға татырлық еді. Консерватория – Қаршығаға орыс, батыс, Европа классиктерін меңгеруге көмектессе де, батыс өлке күй жанрын сонау қарттар арқылы жас кезінен меңгеріп келгендіктен, соның нәтижесінде, талмай еңбектенуінің арқасында талай Құрманғазы, Динаның күйлерін, көзін көрген көне көз қарттардың күйге қойып берген динамикалық белгілерінің арқасында, аз ғана уақыт ішінде қарапайым күйші Қаршымбай дәрежесінен күй аспанының Қаршығасына айнала білді. Қаршыға күйлерін зерттеуде Карима Сахарбаева қарындасымыздың еңбегінде атап өткеніміз жөн болар.Уақыт сынаптай зулап өтіп жатыр, күй әлемінде осыншама биіктерді меңгерген академиялық күйші, еліміздің қаншама марапаттарына ие болған Қаршыға замандасымыздың алғашқы уақытта кішкене бір елді мекенде ауыл

қарттарынан домбыра тартудың қыр – сырын меңгеріп еді дегенге, біреу сенер, біреу сенбес. Шынында, Қаршыға күй аспанының жарық жұлдыздарының бірі екендігін дәлелдеп кетті.

ҚР ОҚУ-АҒАРТУ МИНИСТРЛІГІ ОРТА БІЛІМ БЕРУ КОМИТЕТІНІҢ 2025 ЖЫЛҒЫ 24 АҚПАНДАҒЫ №20-3-20-7/1428-И ХАТЫНА СӘЙКЕС ҮЗДІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕНІ ЖАРИЯЛАУ ҮШІН ҰСЫНЫЛҒАН БАСЫЛЫМДАР ТІЗІМІНЕ ЕНГЕН ЖУРНАЛ

НАЗАР АУДАРЫҢЫЗ!!!
АҚ «Қазпоштаның» 2026 жылға арналған каталогында қате кеткен, содықтан осы кесте арқылы төлемақы жасауларыңызды сұраймыз!

Редакция

Индекс	**Басылым аты, редакция телефоны Наименование изданий, телефоны редакций**	**Жылына шығарылым саны Периодичность в год**	**Жазылу мерзімі Срок подписки**	**Жазылу бағасы Подписная цена**	
				Қала/город Заңды тұлға/юр.лицо жеке тұлға/физ.лицо	**Қала/город жеке тұлға/физ. лицо**
					Ауыл/село жеке тұлға/физ. лицо Заңды тұлға/юр.лицо
75737	**ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕБІ** *қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде на казахском, русском и английском языках ғылымипедагогикалық әдістемелік материалдар мен тәжірибе, ғылыми педагогикалық жаңалықтар жарияланады тел. 8 (702) 372-33-12 Алматы*	**12**	**3 ай**	**3 607,11**	**3 470,13**
			6 ай	**7 214,22**	**6 940,26**
			12 ай	**14 428,44**	**13 880,52**